

Imágó Budapest

ISSN 2062–5383

8. évfolyam, 4. szám, 2019
ÖKOLÓGIA ÉS PSZICHOANALÍZIS

Főszerkesztő:

Borgos Anna

A szerkesztőség tagjai:

Erős Ferenc, Gyimesi Júlia, Kovai Melinda, Kovács Anna, Kóváry Zoltán, Lénárd
Kata, Papp-Zipernovszky Orsolya

Szerkesztőbizottság:

Ajkay Klára, Békés Vera, Bókay Antal, Csabai Márta, Erdélyi Ildikó, Hárs György
Péter, Székács Judit, Vajda Júlia

Jelen számot szerkesztette:

Kóváry Zoltán

E számunk megjelenését az

Nemzeti Kulturális Alap
támogatta.

Az Imágó Budapest szerkesztőség e-mail címe:

imago@imagoegyesulet.hu

A kiadó Imágó Egyesület URL címe: <http://www.imagoegyesulet.hu>

A folyóirat URL címe: <http://imagobudapest.hu>

Facebook: <https://www.facebook.com/ImagoBudapest>

Copyright by Imágó Egyesület, 2019

Felelős kiadó: Erős Ferenc, alapító főszerkesztő

2019/4.

ÖKOLÓGIA ÉS PSZICHOANALÍZIS

TARTALOM

BEVEZETÉS (Kőváry Zoltán) 3

TANULMÁNYOK

Harold F. Searles: A környezeti válsághoz kapcsolódó tudattalan folyamatok (ford. Takács Mónika) 11

Theodore Roszak: Ahol Psyché és Gaia találkozik (ford. Garai Nikoletta és Kőváry Zoltán) 23

Joseph Dodds: Klímaszorongás és védekezés (ford. Frigyes Júlia) 37

MŰHELY

Robert D. Stolorow: A Föld bolygó: omladozó metafizikai illúzió (ford. Kőváry Zoltán) 55

Federmayer Éva: Ökofeminizmus: női kalauz az ökológiai-társadalmi összeomlás elkerüléséhez 58

Tóth-Varga Violetta és Düll Andrea: The appearance of the socio-physical environment in psychoanalytic infant observations: Localizations and the experience of locality 76

ENGLISH SUMMARIES 107

E SZÁMUNK SZERZŐI 111

Bevezetés: Föld és lélek – klímaválság és pszichológia

„Mind filogenetikailag, mind ontogenetikailag a Föld mély öléből emelkedtünk ki.”
Carl Gustav Jung¹

2019-re a klíma-vészhelyzet jogosan vált a tudományos és mindennapi diskurzusok legfontosabb témájává. Bizonyított, hogy a bolygó bioszféráját érintő, emberi tevékenység következtében kialakult globális krízishez érkezünk el, amely egyrészt az egész földi létezését fenyegető abszolút jaspersi határhelyzetként fogható fel, másrészt az erre adott egyéni és csoportreakciók megértése kihívást jelent a kérdést eddig jobbra elhanyagoló pszichológia tudománya számára. Hogy a lélektani tényezők milyen fontos szerepet játszanak a válság előidézésében és annak eddig jobbra elégtelen kezelésében, az már jóval hamarabb terítékre került egyes tudósok és gondolkodók okfejtéseiben. Balogh János világhírű magyar zoológus és ökológus (1913-2002) már harmincöt évvel ezelőtt, 1985-ben feltette a kérdést *A megsebzett bolygó* című könyvében (amelyből egyébként filmsorozat is készült), hogy vajon képes lesz-e az ember arra, hogy „a kezében lévő óriási hatalommal bölcsen és önmérséklettel élve úrrá legyen a fogyasztói társadalomból fakadó gazdasági mohóságán, és erőit inkább bolygónk 2000 után is még biztonságosan működő bioszférájának fenntartására” összpontosítsa.² A jelenlegi helyzet azt mutatja, hogy az olyan pszichológiai tényezők, mint az önzés, az anyagiasság, a mohóság, a felelőtlenység vagy a tagadásra való hajlam egyrészt fokozzák a természetnek okozott károk mértékét, másrészt pedig akadályozzák a károkozásban játszott szerepünk következményeinek felismerését és szükséges lépések megtételét egyéni, de leginkább gazdasági, kulturális, politikai és társadalmi szinteken. Paradigmaváltásra volna szükség az emberi gondolkodás és cselekvés területén, ahogyan azt az olyan természetvédelmi mozgalmak, mint az Extinction Rebellion és a Fridays for Future, vagy az olyan neves klímavédők, mint David Attenborough és Greta Thunberg is hangsúlyozzák.

A pszichológia tudománya (leszámítva néhány elszigetelt kezdeményezést, mint például az *Imágó Budapest* jelenlegi számában is szereplő amerikai pszichoanalitikus, Harold Searles munkái az 1960-as évektől kezdődően) a '90-es évekig nem túl sok figyelmet szentelt a természeti környezet és az ember kapcsolatának. Ez azért is meglepő, mert az irodalom, a művészet és a filozófia számára ennek a viszonynak a

¹ C. G. Jung: *Föld és lélek. Az archaikus ember*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1993, 10.

² Balogh János: *A megsebzett bolygó*. Budapest: Móra Ferenc Könyvkiadó, 1985, 148.

fontossága, lelki életre gyakorolt hatása hosszú ideje ismert volt, és a modern pszichológiát megelőlegező romanticizmusban (majd azt követően is) különösen kiemelt jelentőséggel bírt.³ Amikor például a modern hermeneutika atyja, Wilhelm Dilthey arról elmélkedik, hogy az ember csak akkor szabadul meg a szeretet és a szerelem fájdalmaival, amikor a természetbe való belemerülés során a duzzadó érzelmek árjának semmiféle gát nem áll elébe⁴, akkor az félreérthetetlenül utal az ember-természet viszony lélektani aspektusaival kapcsolatos tudatosságra. (Hasonló „vakság” mutatkozott egyébként korábban a kreativitással kapcsolatban is; a hosszú ideje fennálló romantikus kreativitás-kultusz és a pszichoanalitikus illetve alaklélektani kezdeményezések ellenére a „hivatalos” pszichológia csak a második világháború után kezdett érdeklődni a téma iránt.⁵)

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a természettel való emberi viszony egyáltalán nem jelent meg a pszichológiai kutatások világában, hiszen a környezetpszichológia diszciplínájának mindig is részét képezte a „természetpszichológia”, annak ellenére, hogy a hangsúly ebben a tudományágban inkább az emberi környezet viselkedésformáló hatására esett.⁶ A környezetpszichológia természeti környezettel kapcsolatos legfontosabb témái közé olyan jelenségek sorolhatók, mint a természetészlelés sajátosságai, a természettel kapcsolatos tevékenység (pl. állatok háziiasítása), a természettel való konfrontáció üdülés vagy természeti katasztrófák esetén, illetve a természet átalakítása (földművelés, tájépítészet, urbanizálódás).⁷ Ennek ellenére a „természetpszichológia” sokáig marginális jelentőségű maradt a pszichológiában.

Az első jelentősebbnek mondható áttörést a területen az amerikai történész és kultúrkritikus, Theodore Roszak munkássága jelentette. Roszak korábban az „ellenkultúra” jelenségének 1969-es leírásával⁸ és a komputerizált világ lehetséges hatásainak elemzésével⁹ hívta fel a figyelmet magára, majd érdeklődése a környezetvédelem és annak pszichológiai dimenziói felé fordult. Ennek eredménye lett az ökopszichológiai irányzat megjelenése, amely először Roszak *The Voice of the Earth. An Exploration of Ecopsychology*¹⁰ című könyvének publikálásában (1992), majd az 1995-ös *Ecopsychology. Restoring the Earth, Healing the Mind*¹¹ című tanulmánykötet formájában öltött testet. (Az utóbbi kötet szerkesztői Roszak mellett Mary E. Gomes és Allen D. Kanner pszichológusok voltak.) Roszak üzenete aktuálisabb, mint valaha. Véleménye szerint a pszichológia „kizöldülése” és az ökológia, valamint a környezetvédelmi mozgalmak „pszichologizálódása” elkerülhetetlen és szükségszerű. Az utóbbi azért, mert a klímamozgalmak sokszor siralmasan leegyszerűsített és egyoldalú pszichológiára építik tevékenységüket, mivel

³ Lásd például Rüdiger Safranski: *A romantika. Egy német affér*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2010.

⁴ Wilhelm Dilthey: *Élmény és költészet*. Budapest: Franklin Társulat, 1925.

⁵ Kövály Zoltán: *Kreativitás és személyiség*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2012.

⁶ Düll Andrea: *A környezetpszichológia alapkérdései*. Budapest: L'Harmattan, 2009.

⁷ Hellmuth Benesch: *Atlasz – Pszichológia*. Budapest: Athenaeum, 1999.

⁸ Theodore Roszak: *The Making of a Counter Culture*. Garden City: Doubleday & Company Inc., 1969.

⁹ Theodore Roszak: *Az információ kultusza*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990.

¹⁰ Theodore Roszak: *The Voice of the Earth. An Exploration of Ecopsychology*. New York: A Touchstone Book, Simon & Schuster, 1992.

¹¹ Theodore Roszak, Mary E. Gomes & Allen D. Kanner (szerk.): *Ecopsychology. Restoring the Earth, Healing the Mind*. San Francisco: Sierra Club Books, 1995.

szinte kizárólag az elrettentést, a büntudatkeltést és drasztikus konfrontációt alkalmaznak, amikor hatást akarnak gyakorolni az emberekre. A modern pszichológia (például a pszichoterápia) tapasztalata egyrészt az, hogy ez a stratégia a legtöbb esetben fokozza az ellenállást és az elhárítást, másrészt az, hogy az emberek meggyőzéséhez és megnyeréséhez gyakran sokkal szofisztikáltabb kommunikációs eszközökre van szükség. Az ökológiának és a környezetvédelmi mozgalmaknak ezért mindenképpen fel kell használniuk a modern pszichológiai kutatások eredményeit.

Az érem másik oldala, hangsúlyozza Roszak, hogy a pszichológia, kiváltképp annak a mindennapokat közvetlenül érintő alkalmazott területei (klinikai pszichológia, pszichoterápia, pszichiátria) ez idáig teljes mértékben figyelmen kívül hagyták az *Umwelt*¹² világát akkor, amikor a normális és patológiás pszichológiai jelenségek kritériumait meghatározták, és szinte kizárólag a *Mitwelt* és az *Eigenwelt* dimenzióira koncentráltak. A pszichológiának vannak bevett fogalmai, koncepciói az *Eigenwelt* világában felbukkanó normál és kóros pszichológiai fenoménnel kapcsolatban (pl. önbizalom, önmegvalósítás, önismeret vs. narcizmus, öndestrukció, hamis szelf, stb.), és lélektanilag feltérképezettnek tekinthető a *Mitwelt* birodalma is (kötődés, empátia, altruizmus vs. dependencia, szociális fóbia, antiszociális viselkedés, stb.). Az *Umwelt*tel kapcsolatban azonban nincsenek kanonizált normálpszichológiai és pszichopatológiai koncepciók, és a manapság egyre gyakrabban előkerülő jelenségekhez kapcsolt fogalmak (ökotudatosság klímaszorongás, öko-gyász, klímadepresszió, illetve klímaszkeptícizmus, klímaváltozás-tagadás, nem beszélve a természetet pusztító vagy a kizsákmányoló magatartásról) a Roszak írásai óta eltelt negyed évszázad során sem igazán váltak a hivatalos pszichológiai vagy pszichiátriai nomenklatúra részévé. (A mindenható diagnosztikus rendszerek, például a DSM csak a természeti jelenségekkel kapcsolatos fóbiák formájában tartalmaz ilyen utalást.) Az *Umwelt* világának humántudományos elhanyagolása Roszak szerint azzal áll összefüggésben, hogy a természet és az ember viszonyának tanulmányozását az ember jó ideje a természettudományra testálta, amely pedig Galilei óta folyamatosan dehumanizálódik, mechanikussá, matematikaivá, személytelenné, „objektívvé” vált, a természetet eltárgyasítja, és materialista, redukcionista módon viszonyul hozzá. Ennek filozófiai-ismeretelméleti alapjait a (megismerő) szubjektum és a (megismert) objektum közti szigorú különbségtétel, a „kartézianus hasadás” jelenti, melynek nyomán az ember elidegenedik tapasztalatának tárgyától, jelen esetben a természettől.

A tudománynak azonban lépést kell tartania a megváltozott feltételekkel, reagálnia kell a felmerülő új problémákra. A szakemberek egy része megpróbálja a klímaválsággal járó és egyre elterjedtebb új pszichológiai jelenségeket a már létező modellek segítségével értelmezni. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a klímaszorongás tudományos szempontból nem „új”, és korábban már megismert és leírt szorongásformák (szeparációs szorongás, halálszorongás) aktuális verziójának tekinthető. Arról azonban elfeledkeznek, hogy a szeparációs szorongásra¹³ és a

¹² Az *Umwelt* (a nem-emberi világa), a *Mitwelt* (a másokkal való együtt létezés világa) és az *Eigenwelt* (a személyes létezés világa) az a három, egyformán lényeges dimenzió vagy létmód, ami az ember világban való létezését meghatározza. Ezt leginkább az olyan egzisztenciális irányultságú szerzők hangsúlyozzák, mint Ludwig Binswanger vagy Rollo May. Lásd pl. Rollo May (szerk.): *Existence*. New York: A Touchstone Book, Simon & Schuster, 1958.

¹³ Diana Plichthofer: *Elválás, leválás, elszakadás*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2019.

halálszorongásra¹⁴ van hivatalos pszichoterápiás „gyógymód”, például a szeparációval és a halállal kapcsolatos veszteségek aktív elgyászolása, amely lélektani munka lehetővé teszi az „újrakezdést”, a világhoz való újfajta viszony kialakítását. Sok tekintetben az emberi kultúra is ezekre az alapvető egzisztenciális kérdésekre (például a végességre) adott lehetséges válaszként értelmezhető.¹⁵ Solomon, Greenberg és Pyszczynski híres „terrormenedzsment”-elmélete¹⁶ is ezen alapul. Azonban a klímaválság olyan helyzetet teremt, melynek nyomán sem annak a világnak a léte nem biztosabbé, amelyhez új viszonyt lehetséges kialakítani a gyász munka során, sem azok az eszközök (kultúra, vallás, tudomány, művészet) nem jelentenek kapaszkodót, amik korábban lehetővé tették az élet értelmességében való hit fenntartását az elkerülhetetlen vég tudata ellenére. (Hiszen a Föld pusztulása magában foglalja a kulturális javak megsemmisülését is.) A szituáció ezért pszichológiailag Robert D. Stolorow szerint leginkább az „apokaliptikus szorongás” kifejezéssel ragadható meg.¹⁷

A másik felmerülő javaslat a tudomány részéről, hogy a klímaválság pszichológiai következményeinek leggyakrabban felmerülő formáját, a klímaszorongást tegyék a hivatalos diagnosztikai rendszerek, például a már említett DSM részévé új, önálló kategóriaként. A törekvés azonban ellentmondásos következményekkel járhat. Pozitív hozadéka lehet (amire már Roszak is felhívta a figyelmet), hogy a klímaszorongás hivatalos elismerése az akadémiai tudományok által hivatkozási alappá válhat jogi, politikai és társadalmi helyzetekben. Ha bizonyíthatóan a fizikai egészség károsításával jár egy gyár tevékenysége (pl. mérgezés, levegőszennyezés), akkor ennek nyomán hivatalos kezdeményezéseket lehet tenni a helyzet megváltoztatására, ami adott esetben akár sikerre is vezethet. Ha ugyanez a hivatalos alap létezne a mentális/pszichológiai egészség és az emberi tevékenységek (pl. környezetszennyezés) összefüggéseivel kapcsolatban is, az nagyobb hivatalos mozgásteret biztosíthatna a természetkárosítás elleni harcban.

A klímaszorongás klinikai jelenséggé nyilvánítása azonban veszélyeket is rejthet magában. A szorongás önmagában nem kóros jelenség (bár azzá válhat), hanem hozzátartozik az emberi létezéshez.¹⁸ Szembesít bennünket saját határainkkal, éppen ezért szabadságunk és felelősségünk kérdéseivel is.¹⁹ Ha a szorongást vagy annak egy formáját kórosnak, nemkívánatosnak címkézzük, akkor abból az következik, hogy attól minél hamarabb meg kell szabadulni, mert akadályozza az életvezetést, az érzelmileg kiegyensúlyozott mindennapi létezést. Ha a klímaszorongást is ilyennek minősítjük, akkor az nemkívánatossá, megszüntetendővé válik, ami azt eredményezi, hogy az elől a kihívás elől, amit hozzánk intéz, elmenekülünk. Így elszalasztjuk azt a lehetőséget, hogy a szorongás háttérében meghúzódó krízisen való munkálkodás

¹⁴ Irvin D. Yalom: *Szemben a nappal. A haláltól való rettegés legyőzése*. Budapest: Park Kiadó, 2018.

¹⁵ Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Budapest: Helikon, 2014.

¹⁶ Sheldon Solomon, Jeff Greenberg & Tom Pyszczynski: *The Worm at the Core. On the Role of Death in Life*. London: Penguin Books, 2015. A „terrormenedzsment” elgondolás kiindulópontja Ernst Becker *The Denial of Death* (New York: The Free Press, 1973) Pulitzer-díjas munkája volt, amelyben Becker Otto Rank pszichoanalízisét igyekezett integrálni Sören Kierkegaard egzisztencializmusával.

¹⁷ Robert D. Stolorow: *Death, Afterlife, and Doomsday Scenario. Why do we evade the extreme dangers of climate change?* *Psychology Today*, 2013. dec. 1. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/feeling-relating-existing/201312/death-afterlife-and-doomsday-scenario>

¹⁸ Fritz Riemann: *A szorongás alapformái*. Budapest: Háttér Kiadó, 2011.

¹⁹ Krékits József: *Határhelyzetek és határterületek*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2018.

nyomán megvalósítsunk egy bennünk lehetséges egzisztenciát²⁰, és létezéspartnerünké tegyük a természetet ahelyett, hogy kizsákmányolnánk.

A klímaszorongás tehát egzisztenciális jelenség, egy emberi, nagyon is emberi érzelmi reakció, amely „ökológiai tudattalanunkból”²¹ ered a természeti környezet pusztulására adott reakcióként. Ezért sokkal inkább megérteni kell, a megértés nyomán pedig valami mássá és jobbá válni, nem pedig azon gondolkodni, hogy bármely más kórképhez hasonlóan hogyan szabadulhatunk meg attól minél hamarabb – bevett pszichotechnikai eszközökkel. Az pedig külön figyelemre méltó, hogy a tudomány egyes képviselői rögtön a szenvedő fél magatartását akarják medikalizálni/pszichiatrizálni, az fel sem merül, hogy vajon nem az-e a „beteg” inkább, aki a szenvedést előidézi vagy fokozza természetkárosító magatartásával vagy a változásokat ellehetetlenítő attitűdjével. Hogy a társalom miért asszisztál ehhez ez utóbbiak hatalomba emelésével, ott tartásával és a hozzájuk való igazodással, az ismételten felveti a „normalitás patológiájának” és a társadalom lehetséges „betegségének” kérdéseit.²²

Mindezek alapján némileg kérdéses, hogy mi lenne a megfelelő álláspont a pszichológia tudománya számára a jelen szituációban. A kortárs pszichológiát jellemző egyes markáns sajátosságok (szcientizmusra való hajlam az egyik oldalon, popularizálódás és trivializálódás a másikon, eltúlzott pozitivitás) nem könnyítik meg a helyzetet. A „hivatalos”, akadémikus pszichológia igyekszik megfelelni a hatalmi helyzetben lévő pozitívista természettudományok által diktált „kemény” elvárásoknak, amelyek a korábban említettek értelmében könnyen redukcionista, eltárgyasító, mechanikussá teszik az emberhez való viszonyulást (lásd a pszichológiai kérdések átalakulását idegtudományi kérdésekké – például az empátia és tükörneuronok esetét). A mindennapi pszichológia, a „pop-pszichológia” emellett (átvéve és minden bizonnyal még inkább leegyszerűsítve) a népszerű pozitív pszichológia programját és emberképét) az egyén „boldogságkeresésére” fókuszál, amely az elkerülhetetlen és sokszor szükségszerű szenvedés mielőbbi kiiktatására törekszik. Holott – miként erre már Viktor Frankl is felhívta a figyelmet – a pszichológusnak nem megszüntetnie kell a szenvedést, hanem megtanítania páciensét „helyesen” szenvedni, ami az értelemkereséshez vezető utat jelenti.²³ A pszichológia ezzel a fogyasztói társadalom (egyések szerint a „boldogságipar”)²⁴ részévé vált, és az emancipáció (felszabadítás) helyett immár a technikai és gyakorlati „megismerés-érdekeit” követi.²⁵

Kérdéses tehát, hogy az akadémiai és a pop-pszichológiák által képviselt, a mainstreamet meghatározó szemlélet (szcientizmus, hedonizmus) alkalmas-e a megváltozott, fenyegető helyzet adekvát kezelésére lélektani szempontból. Amellett, hogy természetesen az összes lehetséges megközelítés tapasztalatára és tudására szükség van, és semmilyen irányzatot nem célszerű kizárni a küzdelemből, a

²⁰ Csürke József: A lélektani krízis szerepe az egzisztenciaváltozásban. In: Kóváry Zoltán (szerk.): *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2019, 317-331.

²¹ Lásd Theodore Roszak: „Ahol Psyché és Gaia találkozik” című tanulmányát jelen számunkban.

²² Erich Fromm (1955): *Utak egy egészséges társadalom felé*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2010.

²³ Viktor E. Frankl: *A szenvedő ember*. Budapest: Jel Kiadó, 2012.

²⁴ Fáber Ágoston: A pozitív pszichológia diszkrét bája. *Új Egyenlőség*, 2019. máj. 5. <http://ujegyenloseg.hu/a-pozitiv-pszichologia-indiszkret-baja>

²⁵ Jürgen Habermas: *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor, 2005.

paradigmaváltás elkerülhetetlen. Olyan humán tudományos pszichológiára²⁶ van ugyanis szükség, amely nem a határszituációkból (pl. szenvedés) való gyors meneküléshez nyújt technikai segítséget – amelynek következtében az egyén ugyan „boldogabbnak” érezheti magát, de elveszti a lehetőséget, hogy autentikusabb és felelősségteljesebb viszonya alakuljon ki önmagához (*Eigenwelt*), másokhoz (*Mitwelt*) és a természeti világhoz (*Umwelt*). Az ilyen pszichológia és pszichoterápia ugyanis hozzásegítheti „az egyént az alkalmazkodáshoz és a boldogsághoz”, de azon az áron, hogy „elveszti a létezését”.²⁷ Az alternatív megközelítéshez nem kell gyökeresen új irányzatot feltalálni, hanem vissza kell nyúlni a mélylélektanok és az egzisztenciális pszichológiák hagyományaihoz, amelyek az ehhez szükséges elméleti és gyakorlati tudást egyszer már kialakították, csak mivel kevésbé illettek a fogyasztás és a késő-kapitalizmus „szép új világához” és technikai létmódjához, javarészt felejtésre lettek ítélve.

Az ökológiai szempontokat figyelembe vevő régi-új megközelítés egy újabb lépcsőfokot jelenthetne a (pszichológiai) gondolkodás fejlődésében. A klasszikus pszichoanalízis a 20. század elején az individuumot zárt rendszerként képzelte el, vagyis azt feltételezte, hogy az ember lelki élete megérthető az *Eigenwelt* világára korlátozva. Stolorow és Atwood szerint ez a felfogás „az izolált psziché mítoszá”, egy kartéziánus feltevésen alapult.²⁸ Azt, hogy az emberi létezés (így a pszichológiai létezés is) alapvetően együtt-lét, először valószínűleg Heidegger jelentette ki²⁹, és Stolorowék többek közt az ő fenomenológiája és hermeneutikája nyomán alakították ki radikális „posztkartéziánus”, interszubjektivistá felfogásukat. Időközben a kapcsolati paradigma általánosan elterjedt lett a pszichoanalízisben³⁰ és a személyiségpszichológiában is;³¹ ezzel az *Eigenwelt* és a *Mitwelt* közé húzott mesterséges határ feloldódott, és a pszichológia közelebb került az emberi pszichikum valódi természetének megértéséhez. (Kivételt képeznek ez alól az idegtudományoktól és agykutatástól sokat váró kortárs irányzatok, például a neuropszichoanalízis, amely továbbra is az „izolált psziché mítoszá”, ezen belül pedig a kartéziánus materializmus ismeretelméleti pozícióját³² részesíti előnyben.) A következő lépést a lélektani gondolkodásban az ökológiai szemlélet bevezetése jelentheti, amikor végre az *Umwelt* is elnyerné az őt megillető helyet az ember pszichológiájában. Ennek a lépésnek kiváló példája Tóth-Varga Violetta és Düll Andrea számunkban megjelenő cikke, amely a környezet meghatározó szerepét vizsgálja a csecsemő korai személyiségfejlődésében.

²⁶ Kóváry Zoltán: Humán tudományos pszichológiát! *Új Egyenlőség*, 2018. márc. 13.

<http://ujegyenloseg.hu/human-tudomanyos-pszichologia>

²⁷ Rollo May: Az egzisztencialista pszichológia felbukkanása. In: Kóváry Zoltán (szerk.): *Egzisztenciális pszichológia egykor és ma*. Budapest: Oriold és Társai Kiadó, 2019, 21.

²⁸ Robert D. Stolorow – George E. Atwood: *Contexts of Being. The Intersubjective Foundations of Psychological Life*. Hillsdale, NJ: The Analytic Press, 1992.

²⁹ Martin Heidegger (1927): *Lét és idő*. Budapest: Osiris, 2007.

³⁰ Indries Krisztián: Hangsúlyeltolódások napjaink pszichoanalízisében. Paradigmaváltás a pszichoanalízisben? *Thalassa*, Különszám Erős Ferenc 60. születésnapjára. 2006, 60: 107-115.

³¹ Shan Gusinger – Sidney J. Blatt: Individualitás és kapcsolódás. Egy alapvető dialektika evolúciója. In: V. Komlós Annamária – Nagy János (szerk.): *Énelméletek. Személyiség és egészség*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2003, 176-191.

³² Lásd például Saun Gallagher – Dan Zahavi: *A fenomenológiai elme*. Budapest: Lélekben Otthon Kiadó, 2008.

Ez nem csupán tudományos szempontból lenne kifizetődő. Természetesnek vesszük, mondja Roszak, hogy személyes és társas világunk énkörhöz tartozik. Miért ne tarthatnánk természetesen azt, hogy az *Umwelt* is énkör részét képezi? Az én, idézi Freudot Roszak, a fejlődés kezdetén az egész világot tartalmazza, és csak egy tanulási folyamat eredményeképpen alakulnak ki azok a szilárdnak érzett határok, amelyek köztünk és a külvilág közt feszülnek. Ezek a határok azonban részben kulturális eredetűek, és nem feltétlenül kell ott húzódnunk, ahova a jelenlegi kultúrfokon húzzuk azokat. Mit veszítünk azzal, ha újradefiniáljuk magunkat, és énkör határait kitágítjuk az *Umwelt* irányába is? (Vagyis, Freudot parafrázálva: az én legyen ott, ahol korábban az ökológiai tudattalan volt.) Nyerni biztosan nyerünk, hiszen ha a másik kettő (az *Eigenwelt* és a *Mitwelt*) iránt érzett feltétlen szeretetünket és gondoskodásunkat kiterjesztjük a természetre is, annak eredménye az iránta érzett spontán hűség, ugyanaz, mint amit önmagunk és szeretteink iránt érzünk. A természet védelmére és az iránta érzett aggodalomra tehát nem riogatással és büntudatkeltéssel kell rávenni az embert, hanem el kell juttatni abba az érettségi állapotba, hogy ez a gondoskodás a természet irányába is olyan magától értetődő legyen, ahogyan az ember önmagát, a saját gyereket vagy az országát szereti. Ez jóval egészségesebb emberi mentalitást jelentene, ezért is utaltak könyvünk alcímében (*Restoring the Earth – Healing the Mind*) Roszakék arra, hogy a természet majdani remélt helyreállítása nem képzelhető el az ember „gyógyítása” nélkül.

Az *Imágó Budapest* szerkesztősége jelen, *Ökológia és pszichoanalízis* című számának összeállításával kíván részt venni ebben a folyamatban. A szövegek összeválogatásával igyekeztünk reflektálni az ökopszichológia és az ökopszichoanalízis alakulásának egyes stádiumaira. Számunkat az amerikai pszichoanalitikus *Harold Searles* 1972-ben publikált, azóta is sokat idézett, kiindulópontnak számító „A környezeti válsághoz kapcsolódó tudattalan folyamatok” című írásával kezdjük, amelyben a szerző a klasszikus freudi és a kleini tárgykapcsolati pszichoanalízis koncepcióit hívja segítségül annak érdekében, hogy megvilágítson egyes, például természetkárosításhoz vezető pszichodinamikai mozzanatokat. Ezt követi *Theodore Roszak* „Ahol Psyché és Gaia találkozik” című szövege, amely az 1995-ös *Ecopsychology* című könyv egyik felvezető fejezete. Roszak itt fejtette ki azokat a gondolatait, amelyből bőségesen idéztünk ebben a bevezetésben is – például az ökológiai és környezetvédelmi mozgalmak és a pszichológia szükséges kölcsönhatásáról, vagy az ökológiai tudattalanságról. Roszak ugyan kritikusan viszonyul a pszichoanalízishez, de több alkalommal fontos kiindulópontként alkalmazza a megkerülhetetlen freudi tételeket, az ökológiai tudattalan fogalmával pedig tovább árnyalja a tudattalansággal kapcsolatos ismereteinket. *Joseph Dodds* az ökopszichoanalízis kortárs, „újhullámos” irányzatának képviselője, angol pszichoanalitikus, az University of New York in Prague oktatója, 2019 nyarán előadott a budapesti pszichoanalitikus nyári egyetemen is, így személyes ismerősünk. A klímaszorongásról és elhárításról szóló munkája *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos* (Routledge, 2011) című nagyszerű könyvéből való. A fejezet fordításának megjelenését a Routledge kiadó nagylelkű támogatása tette lehetővé. Az ebben a bevezetőben többször is idézett *Robert D. Stolorow* írásaival már többször találkozhattak olvasóink, köszönhetően a vele ápolt személyes kapcsolatunknak.

Stolorow újabb írásaiban a „posztkartézianus pszichoanalízist” és az egzisztenciál-fenomenológiai megközelítést integrálja, különös tekintettel Heidegger gondolataira. Jelen munkájában Heidegger „lakozás” fogalmát gondolja tovább a klímaválság kontextusában, és jut el az „érzelmi lakozás” fogalmáig. (Megjegyezzük, hogy a gondolat közel áll Roszak fentebb említett felfogásához, miszerint az érzelmi elkötelezettség kiterjesztése az *Umweltre* alapvető cél az ökológiai krízissel való lélektani megküzdés során.) *Federmayer Éva* cikke – amelyben a szerző többször is utal másik szerzőnk, Joseph Dodds említett könyvére – egy ez idáig nem említett fontos dimenzióra, az immár fél évszázada aktív ökofeminizmus jelentőségére hívja fel a figyelmet, amelynek általa részletesen bemutatott nézőpontjai szerinte sokban hozzájárulhatnak az ökológiai-társadalmi összeomlás elkerüléséhez. Összeállításunkat *Tóth-Varga Violetta*nak és Magyarország vezető környezetpszichológusának, *Düll Andreának* a közös angol nyelvű cikke zárja, amely – ahogy azt már fentebb említettük – úttörő jellegű vállalkozás: a pszichoanalitikus csecsemőmegfigyelés és a környezetpszichológia elveit igyekszik szintetizálni egy kvalitatív kutatás kontextusában.

Bár Greta Thunberg azt nyilatkozta, hogy idén lényegében nem sok kézzelfogható történt a világban a klímavédelem területén, annyi bizonyos, hogy ebben az évben elindult valami: közelebb kerültünk az ökotudatossághoz, egyre több a kezdeményezés, az akció, az emberek elkezdtek egy új szinten gondolkodni és beszélgetni egymással a válság kapcsán. Ez a jövőben – ha csak részben is, de – segítheti az embert kimozdítani a heideggeri „létfeladás” állapotából. Egyre komolyabbá válhat a pszichológia ebben betöltött szerepe is: jelen sorok írója nyár óta tucatnyi rendezvényre kapott meghívást egy internetes cikk nyomán³³, amelyeken aktív és kezdeményező módon részt vettek a WWF, a Greenpeace, a Fridays for Future és az Extinction Rebellion képviselői és aktivistái. Számptalan cikk és interjú jelent meg a témában, és megalakult egy klímaszorongás kutatócsoport az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Az *Imágó Budapest* mostani száma az első tudományos igényű pszichológiai összeállítás Magyarországon, amely az ökológiai válság és a lélektan kapcsolódási területeivel foglalkozik. Reméljük, hogy a szövegek gondolatébresztően hatnak majd, és további aktivitásra serkentik a szakembereket és a mindennapok emberét is. Hiszen (ezúttal Heideggert parafrázálva) a jelen helyzetre sokszorosan érvényes, hogy „önnön létünkre megy ki a játék”. Az időnk pedig rohamosan fogy.

Budapest, 2019. december 24.

Kőváry Zoltán

³³ Kőváry Zoltán: A végső határ – klímaszorongás, öko-gyász és az emberi egzisztencia. *Mindset Pszichológia*, 2019. júl. 24. <https://mindsetpszichologia.hu/2019/07/24/a-vegso-hatar-klimaszorongas-oko-gyasz-es-az-emberi-egzisztencia/>

Harold F. Searles

A környezeti válsághoz kapcsolódó tudattalan folyamatok*

A környezeti válság, úgy vélem, még a nukleáris fegyverkezés fenyegetésénél is hatalmasabb, az eddigi legnagyobb veszély, amivel az emberiség kollektívan szembenézett. Ökológusok, népeşségiológusok, fizikusok, vegyészek, mezőgazdászok, közgazdászok, építészek, várostervezők, politikusok, történészek és főként elhivatott laikusok tollából származó cikkek és könyvek tömkelege hívja fel a figyelmünket a válság különböző aspektusaira, és ezek közül jó néhány értékes bepillantást ad a probléma pszichológiai összetevőibe. Elvértve hallani azonban viselkedéskutatóról, aki a témával foglalkozott volna, és tudomásom szerint eddig csupán néhány pszichiátriai írás jelent meg a tárgyban, illetve egyetlen pszichoanalitikus hozzászólás: a ditroiti Peter A. Martin érintette a témát röviden és mellékesen, egy 1969 áprilisában vele folytatott beszélgetésben.ⁱ A környezeti krízis teljes bolygónkra kiterjed, és egyre növekvő intenzitással fenyegeti annak egészét. Ha ilyen horderejű probléma merül fel, akkor nyilvánvaló, hogy az összes releváns tudományág erőfeszítésére szükség van. Úgy vélem, nekünk, pszichoanalitikusoknak, akik az emberi viselkedésre olyan erőteljes hatást gyakorló tudattalan folyamatokkal foglalkozunk, felvilágosítást kell adnunk embertársainknak egyes kérdésekben a közös küzdelem során.

Hipotézisem az, hogy az embert a környezeti válság tudomásulvételében tudattalan érzéseken és attitűdökön alapuló erős és mindent átható apátia gátolja. Az analitikus irodalom hiánya a témában azt sugallja számomra, hogy mi, analitikusok ennek az általános apatiának a foglyai vagyunk. A másik tényező a szakmánkban érzékelt különleges kockázat: ez visszatart minket attól, hogy olyan speciális gondolatokkal járjunk hozzá a témához, amilyenekkel egyébként képesek volnánk. Félnék, hogy a környezeti válság iránti aktív érdeklődés kollégáinkból nem vált ki mást, csupán diagnosztikus érdeklődést, hogy vajon pszichotikus depresszióban avagy paranoid skizofréniában szenvedünk-e.

Az általános apátia bizonyítéka, hogy a szövetségi költségvetésben 1971-ben a hadviselésre szánt összegnek csak körülbelül egy tizenhetedét szánták a környezetszennyezés elleni küzdelemre.ⁱⁱ Nem szeretnék könnyelműen nyilatkozni hadviselési szükségleteinkről, de evidensnek tűnik számomra, hogy az a polgárság,

* Eredeti megjelenés: Harold F. Searles: Unconscious Processes in Relation to the Environmental Crisis. *Psychoanalytic Review*, 1972, 59(3): 361-374.

amelyet kellően foglalkoztat saját országának és a világnak az ökológiai állapota, ezen a területen ilyen csekély erőfeszítéssel nem érné be.

A környezeti válsággal kapcsolatos rengeteg statisztikai adatból álljon itt néhány, amit megdöbbentőnek tartok. Mintegy félmillió tonna különböző szennyező anyagot ürítünk az óceánba, amik közül alig néhány esetében tanulmányozták, milyen hatásuk lehet az ökológiai folyamatokra.ⁱⁱⁱ Növekvő aggodalommal figyeljük, nehogy az óceán is, ahogy már sok nagy tavunk – például a Nagy Tavak közül jó pár és a Balti tenger^{iv} – néhány évtized leforgása alatt ne tudja majd táplálékkal ellátni az élőlényeket. Hogy csak a DDT¹-fertőzést említsük, az földrajzilag annyira kiterjedt, hogy arktiszi eszkimók, antarktiszi pingvinek és fókák testében is kimutatták. Kevesebb mint két évtizeddel a bevezetése után „a szintetikus fertőzést olyan alaposan elterjesztették az élő és élettelen világban egyaránt, hogy elméletileg bárhol felbukkanhat”.^v Bolygónk oxigéntermelésének hetven százalékát vagy még ennél is többet az óceánban végbemenő fotoszintézis adja, főként a kovamoszatoké. Újabb kutatások kimutatták, hogy a mindenhová behatoló DDT akadályozza a kovamoszatokat az oxigéntermelésben.^{vi}

Az atomreaktorokból származó radioaktív hulladék tekintetében már eleve mintegy 80 millió gallon² örökösei vagyunk, ezeket tartályokban tárolják. A tartályokat 600-tól 1000 évig terjedően kell őrizni. Jó néhány lerakóból több ezer gallon szivárgott már a talajba, és egyetlen gallon elengedő egy város ivóvízkészletének megmérgezéséhez.^{vii} David Lilienthal, Az Atomenergia Hivatal első elnöke jelentette ki: „Az atomreaktorok elterjedése, ami egykor ragyogó reménységet jelentett az emberiségnek – köztük nekem is –, most a legromdább felhők egyike lett Amerika égén.

A föld gyorsuló ütemű túlnépesedése transzcendentális jelentőségű tényező. Feltételezések szerint i.e. 6000-ben ötmillió ember élt a földön, és egymillió év kellett ahhoz, hogy a két és félmillióról ötmillióra duplázódjon a népesség. Ettől az időtől kezdve a duplázódás körülbelül ezerévenként következett be, így 1650 környékén összesen ötszázmillió (azaz félmillárd) lett. Azután már kétszáz éven belül, 1850-re egymillióra növekedett a népesség. A következő megduplázódáshoz már csak nyolcvan év kellett, 1930-ra kétmillióra emelkedett a népesség. Jelenleg körülbelül 37 éven belül nő duplájára. Ha a népességnövekedés a jelenlegi arányban folytatódna – ami nyilvánvalóan nem lehetséges –, a következő kilencszáz évben, száz ember jutna a Föld minden egyes négyzetméterére, a szárazföldet és a tengert is beleértve.^{viii}

Az éhínség – különösen a fejletlen országokban, ahol a népességnövekedés még nagyobb arányú – egyfajta „megoldást” jelenthet a nyilvánvalóan tarthatatlan helyzetre. A népességbiológus Ehrlich rámutat, hogy jelenleg a világ felét nyomor sújtja^{ix}, és mintegy ötmillióra becsülhető például azoknak az indiai gyerekeknek a száma, akik évente alultápláltság következtében halnak meg.^x Meggyőződése szerint még ebben az évtizedben többszázmillió ember fog éhen halni, az összes eddig szervezett segélyprogram ellenére.^{xi}

¹ DDT: a diklór-difenil-triklóretán rövidítése, nagy hatású rovarölő szer. Az 1960-as évek végén betiltották. (A ford.)

² gallon : angolszász űrmérték (3,7-4,5 liter (A ford.)

Az Egyesült Államok a Föld népességének kevesebb mint egytizenötödét teszi ki, mégis az összes nyersanyagfogyasztásnak a jóval több mint a fele esik rá. Ha a jelenlegi trend fennmarad, húsz éven belül sokkal kevesebben leszünk, mint a népesség egytizenötöde, viszont a források több mint 80%-át mi használjuk el.^{xii} Másrészt azt is kimutatták, ha az amerikai iparosodás jelenlegi mértékét kiterjesztenék a világ többi részére, az ezzel járó környezetszennyezés újabb jégkorszakot eredményezne, a levegőben lévő füst és por erőteljes megnövekedése pedig elsötétítené a Napot, és a Föld hőmérsékletének jelentős csökkenését idézné elő. Még nagyobb veszélyt jelentene, ha az óceán vegyi szennyezése következtében a világ oxigénkészlete kimerülne.^{xiii}

A világ jelenlegi ökológiai hanyatlása olyan, nagyrészt tudattalan szorongásokat ébreszt fel bennünk, amelyek az egyéni énfajlás történetének eltérő szintjeit jellemzik. Tehát az általam felvázolt általános apátia a szorongások elleni, nagyrészt tudattalan elhárító mechanizmusokból fakad. Azokról az elhárításokról ejtek szót, amelyek a) a fallikus, ödipális fejlődési szakasszal függenek össze; b) az azt megelőző korai időszakra – kleini kifejezéssel^{xiv} – depresszív pozícióra; illetve (c) a még korábbi paranoid pozíció időszakára esnek.

A fallikus és ödipális fejlődési szint

Először is nyilvánvaló, mennyire moralizálóak azok a kinyilatkoztatások, amelyekeken keresztül a témáról beszélnek: az író vagy az olvasó morálisan felsőbbrendű, ezért biztonságos pozícióból – ödipális bűnét ránk vetítve – közli, hogy meggyaláztuk a Föld anyát, és ezért, amikor eljön az ideje, a bosszúálló Jehova bűneinkért megfojt vagy megmérgezik minket. Másodszor, az ökológusok azt éreztetik velünk, hogy le kellene mondanunk a nagy nehezen megszerzett genitális fensőbbségünkről, amit a büszkén dédelgetett, de ökológiailag romboló gépkocsink jelképez, és vissza kellene térnünk a gyermekkorba, amikor a genitális önrendelkezés olyasmis volt, ami után vágyódtunk, de még nem értük el; apatiánk egyben a tudattalan, dacos visszautasítása annak, hogy így cselekedjünk.

Harmadszor pedig rettegésünk, irigységünk és félelmetes ödipális riválisainkkal szembeni gyűlöletünk következtében nézzük nagyfokú apátiával, hogyan halnak ki a környezetszennyezés miatt. Azonnal szinte képtelenség érzékelni, de bizonyos távolságból iszonyúan egyértelmű – mint egy felszálló repülőről, ha támadás éri és valami elborítja –, mindenki látja, csak az nem, aki benne van, és természetesen az ödipális vetélytárs. Úgy tűnik számomra, Freud^{xv} rávilágított, hogy az ödipális küzdelem a normál fejlődésben elvileg reménytelen kimenetelű: sok belső düh és kín után a fiatal fiú vagy lány végül is rájön, hogy a két szülő szexuálisan egymáshoz tartozik. Úgy vélem, Freud igencsak alábecsülte, hogy a fiú- vagy lánygyermek mennyire félelmetes ödipális riválisa marad mindkét szülőnek, és hogy az ödipális versengés érzelmi kötődésének intenzitását tekintve gyakran az ifjú vetélytárs lesz a győztes. Tehát véleményem szerint az apák viszonylagos apátiájának oka azokkal a körülményekkel szemben, amelyek fiaik életének kioltásával fenyegetnek – legyen az

a vietnámi háború vagy a környezetszennyezés súlyosbodó állapota – az, hogy ezek a körülmények az ödipális rivális kiiktatásával kecsegtetnek, aki végérvényesen soha nem győzhető le. Az eljövendő nemzedékek, utódaink és az ő utódaik iránti tudattalan gyűlöletünk, bosszúálló eltökéltségünk, hogy már a születéshez való joguktól is megfosszuk őket gondatlanságunk által, azon nélkülözések megbosszulása, amelyeket valamely fejlődési szakaszban saját szüleinktől szenvedtünk el. Ez magában foglalja az ödipális konfliktust, és túl is mutat rajta.

Az előnyben részesített vetélytárs irigylése helyettesítő kielégülést nyújt a egyetemes környezetszennyezés egyszerű demokratizáló hatása révén. A szegény embernek meg lehet az a hátborzogató elégedettsége, hogy tudja, a szennyezés, amihez ő is hozzájárul, nemcsak őt veszélyezteti, hanem a gazdag embert is. Hasonlóan a föld népességének többsége, amely a fejletlen országokban él, láthatja, hogy a technológiailag fejlett, irigyelt országok az általános pusztulás részeként saját hanyatlásukat is előidézik.

A között a számos tudattalan jelentés között, amit a környezeti szennyezés tartogat számunkra, úgy gondolom, ott van a szexuális büntudat kivetítése és tárgyiasítása, annak a büntudatnak, ami ezeken az átalakulásokon keresztül válik elviselhetővé számunkra. A pszichiátriai szótár a következő jelentését tünteti fel a pollúciónak:³ „Sperma és nemi váladék kiválasztódása szexuális közösülés nélkül; a kifejezés gyakran használatos az éjszakai magömlés szinonimájaként.”^{xvi} Feltételezem, hogy az archaikusabb, Jehova-szerű felettes énünk oly mértékben félemlít meg bennünket, hogy képtelenek vagyunk különbséget tenni egyfelől testünk érzékelhetetlen és kérlelhetetlen öregedése, másfelől ifjúságunk morálisan tiszta egó-ideáljának, a felnőttkor és az öregedés során egyre erőteljesebb beszennyeződése között. Azt gondolom, ez az úgy nevezett morális szennyeződés projektálódik a környezetre, és ettől érezzük úgy, hogy gyerekkorunk friss levegője és tiszta vize mindörökké elveszett. Ugyanilyen analógiával úgy vélem, hogy az első atombombák gombafelhőinek közismert képei majdhogynem olyan fiziológiás apátiát kelthetnek bennünk, mint sokszerűen gyors felnövekedésünk. Az *Alice Csodaországban* fizikai növekedésre ösztönöz, amit nem tudunk megállítani, hiszen fizikailag mi is megváltoztunk. A gyerekkorból a felnőttkorba való átlépés robbanásszerűen hirtelennek érzékelhető. Ha feltételezéseim helytállóak, akkor létfontosságú, hogy képessé váljunk a fenti dolgok közötti különbségtételre. A környezetszennyezés valós probléma a külső realitásban, amellyel szemben semmiképp sem vagyunk tehetetlenek.

³ A *pollution* angol szó latin eredetű. Elsődleges jelentése a nemi váladék kiválasztása a közösülésen kívüli esetekben. Az általánosabb „szennyezés” jelentés (pl. environmental pollution – környezetszennyezés) későbbi jelentésbővülés következtében alakult ki. (Vö. https://www.etymonline.com/search?q=pollution&ref=searchbar_searchhint) A magyar „pollúció” szó az eredeti, egyedül orvosi értelmű jelentést hordozza. (A ford.)

A depresszív pozíció

Az emberiség kollektíven ugyanúgy reagál a környezetszennyezésből adódó valós és égető veszélyre, mint a pszichotikus, depressziós páciens, aki önmaga elhanyagolásával fejezi ki öngyilkosságra való hajlamát – a páciens, aki megfélekedezik súlyos fizikai éhségéről, és hagyja magát éhen halni, vagy figyelmetlenül sétálgat a forgalmas úttesten a száguldozó autók között. A minap a washingtoni körgyűrűn hajtva megfigyeltem azt az általános vezetési szokást, hogy pár mérfölddel mindig túllépjük a megengedett sebességhatárt, és hirtelen belém nyilallt, lényegében azért sietek, hogy az egészből kiszálljak – túllegyek a forgalom fenyegető, sivár, magányos zsúfoltságán. Azon tűnődtem, hogy valószínűleg a többi vezetőre is ugyanez igaz, csak nincsenek tudatában. És azon gondolkodtam, ez vajon nem találó példája-e annak, amit nemcsak a körgyűrűvel, hanem az egész jelenlegi életünkkel kapcsolatban érzünk? A környezetszennyezéssel szembeni általános apátia vajon nem egy állítás-e, hogy van valami annyira nem kielégítő az emberi élet minőségében, amiért úgy reagálunk, mintha küzdeni sem lenne érdemes érte?

Pár perccel ezelőtt amellet érveltem, hogy a környezetszennyezés ténye hajlamos megvédeni az egyént attól, hogy belső érzelmi lehangoltságának teljes mélysége tudatosuljon benne; ahelyett, hogy elszigetelve érezné magát az érzelmi lehangoltságában, azt érzi, hogy másokkal együtt van egy pusztulásra szánt világban. A szennyezés nemcsak arra szolgál, hogy lehetetlenné tegye a jövőt a tudattalanul gyűlölt és irigyelt utódok számára, hanem arra is, hogy elhomályosítsa a múltat, amelyre tudattalanul nem akarunk kristálytisztán visszaemlékezni. Az idealizált világot egyenlővé tesszük a visszafordíthatatlanul elveszett gyerekkorunkkal és annak még be nem szennyezett környezetével. Tévesen azt feltételezzük, hogy semmit sem tehetünk jelenlegi környezetünk szennyezésével kapcsolatban, mélyebben fekvő kétségbeesésünk miatt, mert tudjuk, nem hozhatjuk vissza gyerekkorunk világát, és mert érezzük, hogy visszatekintve idealizáljuk annak elmaradott és máskülönben kínos aspektusait. A szennyezés segít illúziót táplálni bennünk, hogy a szennyezéstől mentes, ideális gyerekkor még létezik valahol, és még mindig birtokolható, és birtokolhatnánk is, csak rá kellene szánni magunkat, és eltakarítani azt, ami megmérgezi és elhomályosítja a tisztaságát. Ebben az értelemben a szennyező anyagok tudattalanul a múlt maradványait jelképezik, amelyekbe kapaszkodunk, áttételi torzulások⁴, amelyek áthatják jelen környezetünket, megvédve minket attól, hogy tisztán érzékeljük a múlt veszteségeit, de ugyanez a jelkép választ el attól is, hogy teljes egészében át tudjuk élni a jelen valóságát.

A mostani városi életben nincs meg az interperszonális kapcsolatoknak az az évtizedeket átfogó, szorosra szőtt szövete, amely alkalmassá tenné az egyént, hogy szembesüljön vele és elfogadja, hogy az emberi élet velejárói a veszteségek – a gyermekek felneveléséhez és útnak indításához, a szülők halálához, a házastársunk és magunk elkerülhetetlen halálának tudatához kapcsolódó veszteségek. A technológia

⁴ „Transference distortion” vagy „parataxic distortion”: Harry Stack Sullivan által bevezetett fogalom. A percepció, illetve az ítélet torzulása a múltbeli vagy a tudattalan tapasztalat nyomán. Lásd. <https://dictionary.apa.org/parataxic-distortion> (A ford.)

uralta, túlnépesedett világ azt hozta magával, hogy az jelenti az igazán emberi életet, hogy minél jobban begubózunk, és kellően beszennyezzük a világunkat, hogy amikor eljön a halál, már biztosan ne legyen semmi vesztenivalónk.

A paranoid pozíció

1960-as monográfiámban a gyermek és a nem-humán környezet szubjektív egységéről^{xvii} értekeztem, sokféle funkcióról, azokról a változatos szerepekről, amelyeket ez a környezet a normális énejlődés különböző szakaszaiban betölt, illetve azokról a torzulásokról, amelyek a skizofrén páciensek egykori és mai énműködésében találhatók. 1961-ben a skizofréniát úgy írtam le, mint ami arra szolgál, hogy a terhelt egyént megvédje a halál elkerülhetetlenségének felismerésével szemben.^{xviii} Hosszú évekig havonta egy hosszú munkanapot töltöttem szakértőként a New York-i Pszichiátriai Intézetben. Egyik este taxival mentem vissza LaGuardia felé, hogy elcsípjem a Wasingtonba induló helyi repülőjáratot. Elfogott a vágy, hogy kiugorjak a taxiból, és levessem magam a hídról. Az ilyen készítés nem volt ismeretlen számomra, gyerekkoromtól fogva tériszonyban szenvedőnek. De ezúttal a készítés különösen erős volt, és képes voltam megpillantani a soktényezős tünetnek egy meghatározó elemét, ami különösen emlékezetes, megalázó és tanulságos volt számomra. Azt éreztem, hogy el kell pusztítani magamat, mert egyszerűen képtelen vagyok szembesülni azzal, hogy visszatérjek a szokásos washingtoni életembe. És azért volt elviselhetetlen számomra az ezzel való szembesülés, mert annyira szégyenletesen és kétségbeejtően képtelennek éreztem „egyszerűen” tudomásul venni, hogy leélem az életem, megöregszem és meghalok: a lehető legközöségesebb, legmindennapibb dolgot. Aztán a pánikgondolatok elmúltak, ahogy majdnem minden ember esetében, kivéve azokat, akik öngyilkosok lesznek, vagy a krónikus pszichózisba menekülnek.

Noha az egyéni élettörténetemben egyedi, de lennie kell a determináló elemeknél olyan mintázatnak, ami azt a sajátos omnipotens készítést felkelti, hogy inkább pusztítsam el az életemet, mintsem hogy belenyugodjak az élet leélésén, az öregedésen és halálon keresztül annak végleges elvesztésébe. Bizonyos vagyok benne, hogy az én készítemem nem egészen lényegtelen azzal kapcsolatban, ami embertársaimmal általában történik: meg vagyok győződve róla, hogy minden embernek a maga egyedi módján meg kell birkóznia az elkerülhetetlen veszteségre adott ilyesféle irracionális mindenható reakcióval.

A természeti (nem-humán) környezethez fűződő ökológiailag egészséges kapcsolódás elengedhetetlen feltétele annak, hogy kialakuljon és fennmaradjon az az érzésünk, hogy emberek vagyunk. Ez a fajta kapcsolódás az ökológiai hanyatlással annyira elhanyagolt, megzavart, eltorzult és mellékes lett, hogy végtelenül nehéz számunkra a tapasztalattal járó érzéseket integrálni, beleértve az érett emberi lét elkerülhetetlen veszteségeit is. Az utóbbi évtizedekben egy olyan külvilág benépesítésétől, ahol a természet alkotásai túlsúlyban vagy elérhető közelségben voltak, elértünk odáig, hogy olyan, technológia uralta külvilágban élünk, amely

bámulatos hatalommal bír, de már halott, élettelen. Úgy vélem, hogy abban a folyamatban, melynek során szubjektívan és jelentős kapcsolatainkban annyira elkülönültek lettünk a külvilágtól, a technológia uralta világot olyan idegennek, összetettnek, fantasztikusnak és annyira nyomasztónak találjuk, hogy csak a vele kapcsolatos tudattalan tapasztalatra, nagyjából a külvilágtól való el nem különültség alacsonyabb szintű állapotára regrediálva vagyunk képesek megbirkózni vele. Ez a „külső” realitás pszichológiailag ugyanannyira a részünk, mint amennyire a mérgező hulladékok fizikai valónk részei.

A technológia burjánzása a maga csodálatosan összetett integrációjával és a természet feletti látszólagos mindenható uralmával egyre csábítóbb tárgyat kínál, melyre kivetíthejük onnipotenciára irányuló „természeti” („nem-humán”) tudattalan készletünket, ennél fogva egyre inkább hajlamosak vagyunk tudattalanul azonosulni vele. Egyidejűleg szelfünknek az inkább „egyszerű emberi”, állati-természeti komponense egyre jobban elszegényedik (olyan tényezők miatt, mint a túlnépesedés; a személytelen, zűrzavaros élet a technológia uralta társadalomban; az anyagi termékek fogyasztásának hangsúlyozása és így tovább), egyre kevésbé képes a „természeti” („nem-humán”) komponensek integrálására. Még általánosabban, egyre képtelenebbé válunk tudatosan, belső érzelmi konfliktusként meg tapasztalni szelfünknek az emberi („humán”) és „természeti” („nem-humán” – autisztikus, mindenhatóságon alapuló) aspektusai közötti háborút; ezért a konfliktust kivetítjük – és így tudattalanul tápláljuk – az ökológiai egyensúlyban lévő Föld ostromlott maradványai és az azt leromboló emberi technológia közötti a külső valóságban zajló háborúra.

Az ökológiailag hanyatló világnak, amelyben élünk számos aspektusa táplálja bennünk, jobbra tudattalan szinten azt a fajta tapasztalásmódot, ami kristálytisztán körvonalazódott formában látható a paranoid skizofréniában, illetve ami állítólag a tartós individualitás-érzet kialakulását megelőzően a normál gyermekkor legfenyegetőbb pillanatait jellemzi. Az egyre erőteljesebben szennyezett világban, ahol élünk, az érintett egyén aligha túloz azzal a kijelentéssel, hogy „Minden, amit belélegzünk, minden, amit megeszünk, megiszunk megöl minket” – tulajdonképpen úgy reagálva rá, mintha mindenhova behatoló ellenségünk lenne. Mindez annyira képes lebénítani, hogy egyfajta megfélemlített tétlenség állapotába taszít, annál is inkább, mert ebben a mélyen regresszív tapasztalásmódban egyáltalán nem válunk külön a környezettől, tehát nincs önálló szelfünk, amely felvenné a küzdelmet a „külső” fenyegetéssel.

A primitív énműködésnek ezen a szintjén egyáltalán nincs különbségtétel jó és rossz anya között. Feltételezni sem szabad – akár tudatos szinten –, hogy a természet a jó anyával egyenlő, amely konfliktusban van a technológiával mint rossz anyával. A természet gyakran rossz anyaként viselkedik az emberrel, többnyire csak jó anyánk, a technológia munkálkodása teszi őt vendégszeretővé. Tudjuk, hogy jó technológia anyánk megmérgez minket, és ha nem zabolázzuk meg és térünk vissza a természet szabad állapotához, akkor el vagyunk veszve. A technológiát és az évi nemzeti bruttó összterméket (ami az előbbi fejlődésére utal) mint istent imádjuk, és összezavarodva konstatáljuk, hogy nem áldozhatunk többet ennek az istennek, ha meg akarjuk menteni magunkat.

A valós „paranoid” fenyegetés egyik fő tényezője az örökké jelenlévő – noha a tudat és a tudattalan között flukutáló – bizonytalanságunk: nehogy egy hadüzenet nélküli atomháborúban néhány órán belül vagy még rövidebb idő alatt mindannyian meghaljunk. Amint James Reston kifejtette: „A bomba és rakéta olyan hatalmat adott az Elnöknek, amely példátlan a nemzetek történelmében, és megfosztotta a Kongresszust az amerikai föderációs rendszerben betöltött egyensúlyozó szerepétől, ezért a nemzetet el lehet pusztítani még mielőtt a Kongresszus egyáltalán összeülne a hadüzenet kérdésének megvitatására.”^{xi} Azáltal, hogy ezek a fenyegetések differenciálatlanul mindenre kiterjednek, lényünk mélyén azt a bénult mozdulatlanságot idézik fel bennünk, amit az a gyerek él át, akit a szülője – jelen esetben a hidrogénbombával vagy a fantasztikus ipari-katonai komplexumokkal egyenértékű homályos istenszerű entitás^{xx} – krónikusan erőszakkal fenyeget.

Ezeket a fenyegetéseket az őket körülvevő titkolózás és a kifinomodott jellegük teljesen hasonlónak teszik azokhoz a fenyegetésekhez, amelyek a paranoid skizofréniában szenvedőket tartják a markukban. Kimutatták, hogy nem is tudatosítjuk magunkban, mennyiféle mérget viszünk a szervezetünkbe; sokról tudjuk, hogy mérgező, sokról feltehetőleg nem is ismert a mérgező volta. Az ismertek közül csak néhány: az ólom (melyből testünk a halálos dózis kétharmadát már hordozza)^{xxi}, a higany, a DDT és a radioaktív hulladék.

Rendkívül fontos tényező, hogy az ego de-differenciációjának ezen a szintjén – ahogyan a nyíltan skizofrén egyén teszi – saját erőteljes, gyengén differenciált és gyengén integrált, rettegésből, deprivációból és frusztrációból eredő gyilkos hajlamunkat a hidrogénbombára, az ipari-katonai komplexumra, a technológiára és más ilyen dologra vetítjük ki. Másrészt azért is projektálunk, mert hajlamosak vagyunk úgy érezni, hogy a nukleáris háborúból eredő hirtelen halállal szemben, amely abszolút kontrollálhatatlan számunkra, még a lassabb, kontrollálható halál is jobb lenne. Ez utóbbira látszólag a (környezet)szennyezés az egyetlen kínáló alternatíva. Tudjuk, hogy a szennyezés olyan folyamat, amihez nap mint nap magunk is hozzájárulunk. Valami olyasmi, amit, ha kismértékben is, aktívan meg tudunk cselekedni. Másfelől, ha ezt a lassú fulladást elkerülhetetlen agóniaként értelmezzük, akkor szinte sóvárogunk arra megkönnyebbülésre, amit egy nukleáris háború hozna.

Tudattalan szinten erőteljesen azonosulunk a mindenhatónak és halhatatlannak érzékelt technológiával, hogy elhárítsuk a jelentéktelenséget, a deprivációt, a bűnösséget, a halálfélelem elviselhetetlen érzését. A realitás talaján állva azt mondják: „A környezet megmentésében az egyén majdnem tehetetlen.”^{xxii} Mivel a világ megmentésének konstruktív célkitűzése csakis az egyén munkájával érhető el – aki többnyire egy névtelen egyén a megszámlálhatatlan milliók közül, aki felnőttes módjára együttműködik a többi állampolgárral –, sokkal csábítóbb az egyénnek a mindenható pusztítás titkos fantáziáinak átadnia magát, a világot fenyegető és elpusztító erővel azonosulni. Mindez arra szolgál, hogy megvédje az egyént a saját magán belül lévőként megtapasztalt, büntudattal terhelt, gyilkos készletének felismerésétől, amely készletek saját intra- és interperszonális világának elpusztítására irányulnak. Grandiózus azonosulásunkat a technológiával fokozza a statisztika, amely arról tájékoztat, hogy légszennyezésnek mintegy 80%-át autók okozzák^{xxiii}; szemétermelésünk gyorsabb ütemben növekszik a népességnövekedésnél, és kevesebb

mint nyolc éven belül meg fog duplázódni.^{xxiv} És – ahogy arra már korábban utaltam – mi az Egyesült Államokban a föld nyersanyagkészletének borzasztóan aránytalan mértékét fogyasztjuk el.

Gyermekkorban a mindenhatósági fantázia megvédett attól, hogy teljes intenzitásában átéljük a deprivációval kapcsolatos érzéseinket, és most veszélyesen könnyű azonosulni a látszólag határtalan technológiával, miközben képtelenek leszünk majd megbírkózni a belégzésre alkalmas levegő, az élelem és az ivóvíz életveszélyes hiányával. A fantasztikusan változatos és csodálatosan integrált technológiával való azonosulással megvédjük magunkat attól, hogy teljes terjedelmében átéljük emberi életünk deprivációjának és elszegényedésének érzését. René Dubos szerint „az ökológiai rendszerek ki tudják fejleszteni a szennyezőanyagokkal szembeni ellenállást, de a folyamat során valószínűleg el fogják veszíteni gazdag összetettségüket és stabilitásukat”.^{xxv} Meggyőződésem, hogy ez az ember lelki életére is igaz.

A vallás legtöbbünk számára nem nyújt elegendő reménységet az öröklétre ahhoz, hogy felvértezzen minket a halálfélelmünkkel szemben. Nem igazán érezzük azt a bizonyosságot, hogy szeretteink ott lesznek velünk, és osztoznak majd bánatunkban, hogy élni fogunk a túlélők emlékezetében; nagyon kevés kapcsolódást érzékelünk a minket túlélő leszármazottakkal. Pusztá halandó létünk tudatából eredő frusztrációnkat rendkívüli módon felerősíti annak tudata, hogy az általunk teremtett technológia, mely látszólag mindenható és halhatatlan, a számunkra kiszabott élettartamot nem tudja sokkal hosszabbra nyújtani a bibliai hetven évnél.⁵ Tehát tudattalanul a technológiával azonosulunk, amely élettelen lévén nem tud meghalni. Biztosítékot találunk abban, hogy változatos „étvágya” még hatalmasabbra növeli: a szénről, amely eddig táplálta – és amelynek készletei mára nagyjából kimerültek –, átvált olajra. Az olaj nagyjából harminc éven belül fogy ki^{xxvi}, azután pedig jön az uránium. Reménykedésre ad okot, hogy az uránium véges készleteinek kimerülése előtt az atom vagy valami még annál is varázslatosabb energia lehetővé teszi a halhatatlan technológia számára, hogy határtalan interplanetáris otthonok kedvéért maga mögött hagyja ezt a lepusztult bolygót, és titkon reménykedünk abban, hogy mi is a maroknyi ember között leszünk, akiket magával visz. Az omnipotens fantáziának ebben a birodalmában a Föld anya végül is mindazzal egyenlő, ami a realitás, ami béklyózza és akadályozza a korlátlan mindenhatóság iránti sóvárgásunkat, és ezért szabadulni akarunk tőle.

A mindenhatóság azért nem olyasmi, amire az ember ambivalencia nélkül vágyakozik. Egy borderline gondolkodási zavarokat mutató férfi analíziséről szóló, nemrég megjelent dolgozatomban hozok néhány példát arra, hogy a férfi nemcsak mindenható fantáziáinak realizációját kívánja, de egyben attól is fél, nehogy fantáziái teljes mértékben valóra váljanak, és így képtelen legyen osztozni az emberi szeretetben. Talán nem véletlen egybeesés a fentiekkel, hogy feltűnően apatikusan reagálunk arra, hogy a környezetszennyezés révén kihalás fenyegeti mai világunkat, és csak akkor szúr szemet számunkra, amikor már küszöbön áll, hogy technológiailag szétszakítsuk azokat a kötelékeket, melyek fajunkat ehhez a bolygóhoz, eredetünkhöz kötik. Miközben tudatosul bennünk, hogy ez az egybeesés egyedül a technológia

⁵ Speciális, angol Biblia-fordításban megjelenő kifejezést használ rá a szerző: „threescore years and ten” = háromszor húsz, plusz tíz. Vö. <https://www.phrases.org.uk/meanings/three-score-and-ten.html> (A ford.)

jelenlegi fejlettségével szintjének számlájára írható, gyanítom, együttesen hördülünk fel, nehogy a gyermeki mindenhatósági fantáziánk azáltal váljon valóra teljes mértékben, hogy az ember bolygóközi lényé válik, és így megszűnik az a Földhöz kötött teremtmény lenni, akinek ismerjük. Feltételezem, azért vonzódunk olyan erőteljesen bolygónk megmérgezéséhez, hogy biztosak lehessünk benne, emberként halunk meg rajta, inkább, minthogy bárhol másutt – valamely torz formában álcázva – például istenekként, robotokként létezzünk.

Erre az ökológiailag hanyatló világra vetítjük ki minden lehetséges belső érzelmi konfliktusaink legmélyebb intenzitását – beleértve a már említett konfliktust szelfünk személyes emberi (humán) és személyes természeti (nem-humán) összetevő között –, és minthogy a konfliktus az emberi élet lényegi része, nagyrészt ugyanezen folyamattal projektáljuk élő mivoltunkat. Thomas Wolfe, úgy vélem, belső eleveenségét vetíti ki a világra, amikor (életrajzi) jegyzeteiben így ír helykereső küzdelmeiről a világban: „Mi lehet belőle végül, azt nem tudom, de egy erős, hatékony belső életet kell felépítenem a káoszból; különben darabokra szakít a világ örvénye.”^{xxvii} A jelenlegi környezetszennyezés sújtotta „valódi külső” világra adott apatikus reakció szerintem az individuális emberi szelffé válás élményével szembeni tudattalan védekezés, egy olyan szelf ellen, amelyben az emberi élet valódi természetének megfelelően benne van az érzelmi konfliktusok örvénye, és olykor annyira kaotikus, hogy a valódi szelf feldarabolásával fenyeget.

Ehelyütt nincs idő a depressziós és skizofrén személyekkel végzett munkám részleteinek ismertetésére, amely egy sor klinikai dokumentációval támasztaná alá a feltevéseimet. Körtörténeti feljegyzéseimben viszonylag szilárd klinikai bizonyíték utal arra, hogy vannak például (a) a gyilkos szmoggal azonosuló páciensek; (b) olyan páciensek, akik tipikusan paranoid áttételt tápláltak velem mint nemkívánt gyermek szelfjük megtestesítőjével szemben. Ezzel a szelffel a (szülő) család úgy bánt, mintha lényegében nem természetes (nem-humán) forrása lenne mindannak a kifinomult és átható rosszindulatnak, ami aktuálisan megfertőzi az idealizált családi légkört. Aztán (c) van bizonyíték a páciens szubjektíven természeti (nem-humán) alkotórészei és szüleik autizmusa közötti összefüggésre: az ilyen páciensek gyűlölték azt, ami nekünk a realitás, mert a realitásban élni azt jelentette volna számukra, hogy le kellene mondani arról a törekvésükről, hogy teljességgel azonosuljanak a szülői autizmus feltételezett mindenhatóságával. A már említett, természeti (nem-humán) környezetről szóló monográfiám bőséges és részletes klinikai adatokkal szolgál a témához kapcsolódóan.

Manapság olyan időket élünk, hogy vagy megmentjük a valóságos világot, vagy mindnyájunkat elpusztító eszközzé fog válni a kezünkben. Azt hiszem, a legnagyobb veszélyt nem maga a hidrogénbomba, sem pedig a mindenhol elterjedt technológiából származó lassan pusztító mérgezés jelenti. A legnagyobb veszély valójában abban rejlik, hogy a világ olyan állapotban van, hogy a legkorábbi szorongásainkat váltja ki, és ezzel egy időben hamis „ígérettel” kecségtet: történetesen annak a halálos ígéretével, hogy ezeket a szorongásokat csillapítani fogja, éppen azoknak a primitív konfliktusainknak a külvilágra vetítése és tárgyiasítása révén, amelyek a szorongásokat előidézik. Miközben arra törekszünk, hogy omnipotens módon teljességgel

megszabaduljunk az emberi konfliktustól, fennáll annak a veszélye, hogy kihalásunkat magunk fogjuk előidézni.

Ha bármi hasznát lehet venni az itt megosztott észrevételeimnek, akkor ezzel az abszolút kezdeti próbálkozással megtettem az első lépést a kívánatos irányba: hogy mi pszichoanalitikusok – más tudományterületeken működő barátainkkal együtt – érdeemben hozzászóljunk az ökológiai válság kezeléséhez.

Takács Mónika fordítása

Jegyzetek

ⁱ A George Washington University munkatársának, Gail L. Bakernek „Környezetszennyezés és lelki egészség” című, megjelenés előtt álló cikke 1970. augusztus 28-án akadt a kezembe, amikor jelen írásom első változata készült. Baker cikke számba veszi azt a sovány szakirodalmat, amit ebben a témában publikáltak a viselkedéstudomány területén, beleértve a nem-analitikus pszichiátereket is. Az én áttekintésem az utóbbi évek pszichoanalitikus szakirodalmáról nem említi cikket a témában, de 1969 áprilisában hallottam egy informális beszélgetést Peter A. Martin pszichoanalitikussal, amely aztán 1970 júniusában megjelent. (Martin, P. A.: „The End of »Our« World.” Presented at the meeting of the Michigan Society of Psychiatry and Neurology, Ann Arbor, Michigan, April 17. *Psychiatry Digest*, June, 1970. 10-13.) Ebben az alábbi megjegyzést teszi, mielőtt a fő témára (mely jelen dolgozat szempontjából nem lényeges) rátérne: „A pszichiáterek számára ismerős a fantázia, amivel a skizofrénia korai szakaszaiban találkozunk, hogy a világvége közeledik... Századunk második felében ennek a destruktív potenciálnak a jelenléte okozza, hogy a »pszichotikus« világvége-fantáziák nem olyan nyilvánvalóan szakadnak el a realitás világától. A világ elpusztításával kapcsolatos aggodalom mindennapos témája a tömegmédiának. Két népszerű teória hallható arról, hogyan ér véget a világ. Az egyik a »Nagy Bumm« elmélet: a nukleáris robbanások lesznek az előfutárai a világ végének. Ezek az erők értelmezhetőek úgy, mint az ösztönén (Id) destruktív impulzusainak a realitásba történő technológiai kiterjesztései. A második elmélet úgy tartja, hogy a világ nyöszörgéssel fog véget érni: az éhezéshöz vezető túlnépesedés, a szennyezés és az élehetetlen környezettel kapcsolatos jóslatok az emberi létezésből fakadó két forrásból érthetőek meg. Az egyik forrás a passzivitás irányába mutató extrém ösztön-én impulzusok, amelyek ellenállnak annak a nyilvánvaló parancsoknak, hogy a fajokat meg kell őrizni. Azok számára, akik a vitatott halálösztön-elméletben hisznek, ez lehetne a magyarázat a józan észnek ellentmondó inaktivitásra. A másik forrás az én (ego) passzivitása és tehetetlensége lehet a szelf megőrzésére szólító vészjelzésekkel szemben. A fenti sorok mintegy bevezetik azt, amiről a dolgozatom szól...”

Martin aztán azt fejtette ki a tanulmányában, hogy nyilvánvalóan végéhez közeledik a pszichiátriai képzésnek és praxisnak az a korszaka, amelyben a fiatal pszichiáterek egy sor olyan értékkel telítődtek, ami iránt a középkorú pszichiáterek elkötelezettek. „Összességében – mondja – a pszichiáterek egy csoportja, a továbbiakban a »mi csoportunk« figyeli a világ végét...”

Martinnak a fentebb idézett megjegyzései dolgozatom szempontjából nyilvánvalóan relevánsak. Azért tettem mégis lábjegyzetbe, mert maga a dolgozat olyan jellegű, hogy inkább összezavarná a saját gondolatmenetem kifejtését.

ⁱⁱ Cotton, S. (Ed.) (1970). *Earth Day: The Beginning. A Guide for Survival*. Compiled and edited by the National Staff of Environmental Action. New York: Arno Press and Bantam Books, 112.

ⁱⁱⁱ Ehrlich, P. R. (1968). *The Population Bomb*. New York: Ballantine Books, 56.

^{iv} Marx, W. (1967). *The Frail Ocean*. New York: Ballantine Books.

^v Carson, R. (1962). *Silent Spring*. New York: Fawcett World Library, 24.

- ^{vi} Ehrlich, id. mű; Wurster, C. F., Jr. (1967). DDT Reduces Photosynthesis by Marine Phytoplankton. *Science*, Vol. 159, 1474-1475.
- ^{vii} Cotton, id. mű, 118-119.
- ^{viii} Ehrlich, id. mű, 18.
- ^{ix} Ehrlich, id. mű, 198.
- ^x Ehrlich, id. mű, 37.
- ^{xi} Ehrlich, id. mű, Előszó
- ^{xii} Ehrlich, id. mű, 133.
- ^{xiii} Cousins, N. (1970). Needed. A New Dream. *Saturday Review*, June 20, 18.
- ^{xiv} Klein, M., Heimann, P. & Money-Kyrle, R. (Eds.) (1955). *New Directions in Psycho-Analysis*. New York: Basic Books.
- ^{xv} Sigmund Freud (1923). *Az ősválami és az én*. Ford. Hollós István és Dukes Géza. Budapest: Hatágu Síp, 1991.
- ^{xvi} Hirsie, L. E. & Campbell, R. J. (1970). *Psychiatric Dictionary*. 4th ed. New York: Oxford University Press, 581.
- ^{xvii} Searles, H. F. (1960). *The Nonhuman Environment in Normal Development and in Schizophrenia*. New York: International Universities Press.
- ^{xviii} Searles, H. F. (1961). Schizophrenia and the Inevitability of Death. *Psychoanalytic Quarterly*, Vol. 35. 631-665.
- ^{xix} Reston, J. (1970). Szerkesztői cikk, *The New York Times*, May 24.
- ^{xx} Lens, S. (1970). *The Military-Industrial Complex*. Philadelphia: Pilgrim Press.
- ^{xxi} Cotton, id. mű, 159.
- ^{xxii} Cotton, id. mű, Előszó.
- ^{xxiii} Cotton, id. mű, 159.
- ^{xxiv} Cotton, id. mű, 205.
- ^{xxv} Cotton, id. mű, 206.
- ^{xxvi} Cotton, id. mű, 10-11.
- ^{xxvii} Wolfe, T. (1969). *The Notebooks of Thomas Wolfe*. Ralcih: University of North Carolina Press. Idézve: *Newsweek*, 1970, February 23. 102-103.

Theodore Roszak

Ahol Psyché és Gaia találkozik*

A személyes és a planetáris

Amikor a környezetvédelemre gondolunk, egy óriási, világméretű, követhetetlenül komplex társadalmi és gazdasági problémákkal foglalkozó mozgalom jut eszünkbe, amelynek témái elképzelhetetlenül széles skálán mozognak. A környezetvédelem a legnagyobb politikai mozgalom, ami az ember történelme során kialakult. Mindenki a részese, mivel senki nem engedheti meg, hogy a mozgalom ne szólítsa meg. Hatóköre kiterjed az emberi fajon túlra, magába foglalva az egész flórát és faunát, a folyókat és a hegyeket. Akármerre fordulunk is egy környezeti problémával, egyre inkább azt vesszük észre, hogy nem-emberi szemek szegeződnek ránk, teremtménytársaink figyelnek bennünket, és azt remélik, hogy összezavarodott ember-rokonaik felismerik: tévúton járnak.

Másfelől amikor a pszichoterápiára gondolunk, akkor az emberi kapcsolatokat a legszűkebb és legszemélyesebb értelemben képzeljük el, szemtől szemben, vagy kis, intim csoportok formájában. A terápia privát és introspektív, és az élet rejtett oldalával foglalkozik – félelmekkel, vágyakkal, bűnös titkokkal, amelyek talán még ahhoz is túl mélyen vannak eltemetve, hogy az egyén egyáltalán tudatában legyen azoknak

Mi lehet a közös e két, eltérő szinten elhelyezkedő emberi kulturális aktivitásban? Mi képezhet kapcsolatot a személyes és a planetáris között?

Létezik egy azonnal hozzáférhető gondolat ezzel kapcsolatban: mind a környezetvédelem, mind a pszichoterápiaterápia kontrolláltságának a mértéke radikálisan eltér a politikai rutincselekvésektől. Az ökológiai és pszichoterápiás problémákat nem lehet teljes mértékben megoldani (sőt egyáltalában szinte kezelni) az állam, a szabadkereskedelmi zóna, a fegyveres erők vagy a multinacionális vállalatok által védelt határok között. Az egyik meghaladja ezeknek a kínosan improvizatív jellegű humán struktúráknak a legtágabb értelemben vett kereteit is, a másik kitér azok érzéketlen karmai elől. Lehet, hogy ez önmagában véve a legfontosabb ökológiai tény. Egy olyan korban élünk, amikor mind a Föld, mind az emberi faj problémái politikai

* Eredeti megjelenés: Theodore Roszak: Where Psyche Meets Gaia. In: T. Roszak, M. E. Gomes & A. D. Kanner (eds.): *Ecopsychology. Restoring the Earth, Healing the Mind*. San Francisco: Sierra Club Books, 1995, 1-17.

gondolkodásunk radikális átalakításáért kiáltanak. Lehetséges, hogy ebben az értelemben a személyes és a planetáris megmutatják az utat valamiféle új, a fenntartható ökonómiai és érzelmi életet biztosító alap felé, a „jó környezettudatos állampolgárság” társadalmá felé, amely szövetségbe tömöríti a bensőségesen emocionálist a nagymértékben bioszférakussal?

A legutóbbi évekig ennek a lehetőségére sem a környezetvédők, sem a terapeuták nem figyeltek fel. A környezetvédelmi mozgalom el volt foglalva a maga szervezési, felvilágosító, agitációs munkájával, és nem sok tekintettel volt annak a közösségnek a törekény pszichológiai komplexitására, amelynek szívét és eszét meg akarta nyerni a maga számára. Amennyire pontosan tudatában lehetnek a környezetvédők a biológiai élőhelyek komplexitásának, olyan szélsőségesen szegényesek az elgondolásaik, amikor az emberi viselkedésről van szó. Nagyon szűk tartományú stratégiákkal és motivációkkal dolgoztak; a közelgő katasztrófákra vonatkozó statisztikákkal, illetve a félelem és a büntudat kényszerítő erejével. Mint környezetvédő író és szószóló, tisztában vagyok vele, mennyire könnyen elérhetőek az elijesztő taktikák és a „büntudat-tripek”, mennyire kényelmes, kéznél levő dolgokról van szó. Végül is elég sok minden elmondható a környezettel kapcsolatos szokásainkról, ami félelemre és szégyenkezésre adhat okot. Annak ellenére, hogy a legtöbb környezetvédő a vad természet pompázatoságából fakadó szenvedélyes öröm alapján cselekszik, csak a művészek – fotósok, filmkészítők, tájképfestők és költők – szólítják meg a közönséget azzal a meggyőződéssel, hogy az emberi teremtmények az élő bolygó gyermekeiként viselkedhetnek.

Ami a pszichológusokat és a terapeutákat illeti, az emberi épelméjűség megértésére irányuló erőfeszítéseik mindig is megálltak egy bizonyos határnál. A nagyvárosi intellektus és a nagyvárosi szorongás gyógyításának kialakítása során sosem tűnt úgy, mintha a modern pszichoterápia túl akarna lépni a család és a társadalom határain, megcélozva a nem emberi környezetet, amely oly masszívan körülöleli azt a kicsiny szigetet, amit Freud „a kultúra rossz közérzetének” nevezett. Példának okáért a „Diagnostic Statistic Manual”-ben, amelyben az Amerikai Pszichiátriai Társaság kanonizált formában listázza a neurózisok minden válfaját, amivel kapcsolatban számlákat lehet kiállítani egy biztosítótársaságnak, és amelyet a bíróságok irányadóként fogadnak el, egyetlen utalást találunk csak a természetre. Ezt is jól elrejtve, a „szezonális depresszió”, a zord időjárás okozta depresszív hangulatingadozás formájában – kivételt képez persze ennek megállapítása, ha ez a depresszió korrelál a szezonális munkanélküliséggel. A gazdasági tényező tehát felülírja a természeti jelenséget.¹

Vannak arra utaló jelek, hogy mindkét területen változások kezdődtek el. A pszichoterapeuták egy új generációja keresi annak lehetőségét, hogy a professzionális pszichológia szerepet játszhaszon a korunkat sújtó környezeti krízis megoldásában. A változás egyik mutatója maga ez a könyv.² Olyan gondolatok gyűjteménye ez, amely

¹ A DSM korábbi változatai tartalmaztak egy másik utalást a nem emberi világra, mégpedig a zoofília, az állatokkal való közösülés formájában. A korábbi, különösebb elnevezés ezt a „bestialitás” kifejezéssel illette, bár az állatok sérelmére elkövetett nemi erőszak jobb lett volna. Különös módon a zoofília kizárja a „normál” állapot lehetőségét, ami az állatok szeretetét tartalmazza.

² A tanulmánykötetre utal, amelynek ez az írás is része. Lásd az első jegyzetet. (A ford.)

környezettudatos pszichoterapeuták fejében született meg, innovatív technikáik bemutatását pedig az ország vezető környezetvédelmi kiadója tette lehetővé. Környezetvédők munkái is megtalálhatók ebben a kötetben, akik egyfajta egészséges kíváncsisággal kutatnak egy fenntarthatóbb pszichológia után, amely figyelembe veszi a pozitív motivációkat és a természet szeretetét. Az aggodalom időszerű; égető szükség mutatkozik arra, hogy megszólalhasson az a mozgalmon belül felgyülemlett hatalmas mennyiségű düh, negativitás és érzelmi kiégés. Egy ausztrál esőerdő-aktivista, John Seed ezt a következőképp fogalmazta meg mostanában egy privát levelében: „Nyilvánvaló számomra, hogy az esőerdő és a Föld nem menthető meg önmagában; az emberi tudatosság mélyreható forradalma nélkül az erdők el fognak tűnni. Kulcskérdésnek tűnik jelenleg, hogy a Föld szolgálatába álló pszichológusok hogyan segíthetik az ökológusokat annak a mélyebb megértésében, miként lehet az emberi szívet és elmét célzó mély változásokat előidézni.”

Némileg hasonlóképpen az ország egyik vezető „ökoharcosa”, Dave Foreman úgy érvelt az ellen az emocionális hangnem ellen, amely a hibáztatás és a megszegyenyítés kizárólagos alkalmazásának eredménye, hogy arra emlékeztette a kollégáit: mindannak, amit csinálnak a nagyobb szabású célja az, hogy „megnyissuk a lelkünket ennek a dicsőséges, pazar, eleven bolygónak a szeretete előtt”. Ennek a figyelmen kívül hagyása, figyelmeztet, „pusztító hatású a személyes mentális egészségünkre nézve”.³

Biofilia és ökopszichológia

Van még egy fontos jelenbeli változás, amely mindenképp megérdemli, hogy szót ejtsünk róla. A biológusok elkezdtek figyelembe venni az emberi evolúció pszichológiai oldalait. Egy aktuális munkájában E. O. Wilson, a Harvard zoológusa felvetette, hogy az ember rendelkezik egyfajta kapacitással, amit „biofilianak”⁴ nevezhetünk, ami a definíció szerint „az emberi lény veleszületetten adott érzelmi kötődése más élő organizmusokhoz”.⁵ Ezt olyan fontos erőként írja le, amely azon dolgozik, hogy megvédje a bolygó veszélyeztetett biodiverzitását. Ha akár csak egy benyomásszerű betekintést nyerünk a néprajz és a mesék világába vagy a természeti népek vallásos életébe, az is elégséges módon alátámasztja ezt a gondolatot. Wilson kollégái gyorsan hozzáteszik, hogy a biofilia hatása időnként eltolódhat bizonyos mértékben az ugyancsak veleszületett „biofóbia” nyomán, de a pszichológus szemszögéből tekintve mind a természetszeretetünk, mind az attól való félelmünk olyan érzelem, ami kutatásra érdemes. És mivel átalakulhatnak odaadássá, tiszteletté, szorongássá és félelemmé, mindkettő felhasználható arra, hogy általuk újraépítsük a természeti környezettel való megtépázott kapcsolatunkat. Mindannyiunk számára –

³ Dave Forman: *The New Conservative Revolution*. *Wild Earth*, 1991, Summer, 10-11.

⁴ Érdemes megjegyezni, hogy ugyan egész más kontextusban, de Erich Fromm, a freudomarxista pszichoanalitikus és filozófus már beszélt a „biofiliáról”, az élő szeretetéről *Emberi szív* című könyvében, amely mintegy harminc évvel Roszak jelen írása előtt, 1964-ben jelent meg. (A szerk.)

⁵ E. O. Wilson & Stephen R. Kellert (eds.): *The Biophilia Hypothesis*. (Washington D.C.: Island Press/Shearwater Books, 1993).

akik úgy érzik, hogy a környezetgyilkos, iparosodott társadalom csapdájába estek – szükséges, hogy megkaphassunk minden létező segítséget, amivel megoldást találhatunk a több-mint-emberi környezettől való elidegenedésünkre, amely környezettől minden egyes lélegzetvételünkkel függünk. Van-e húsbavágóbb bizonyíték elidegenedettségünkre annál a ténynél, hogy érzelmi folytonosságunkról csupán „hipotézis” formájában kell beszélnünk? Mindazonáltal a biofilia hipotézise legalább elindított egy sor, viselkedést érintő kutatást, amelyek tudományos bizonyítékul szolgálhatnak elképzeléseinkre. Ebben az értelemben az ökopszichológia úgy tekinthető, mint a pszichológusok és a terapeuták elköteleződése annak a reménye mellett, hogy a biofilia hipotézise igaznak bizonyul, és a mentális egészség integráns részeként tekintünk majd rá.

Az „ökopszichológia” a leggyakrabban használt név, amivel ezt a szintézist illetik, amely felöleli egyrészt a pszichológiai (a pszichoterápiás és a pszichiátriai törekvéseket egyaránt), másrészt az ökológiai. Számptalan egyéb kifejezést javasoltak már: pszichoökológia, ökoterápia, globális terápia, zöld terápia, ökocentrikus terápia, „újraföldiesítés” (*reearthing*), természetalapú pszichiátria, sámánisztikus tanácsadás. Ezek a neologizmusok nem hangzanak túl jól, de ami azt illeti, a pszichoanalízis elnevezés sem tűnt túl jónak annak idején. De akármi legyen is a név, a mögöttes feltevés ugyanaz: az ökológiának szüksége van a pszichológiára, a pszichológiának pedig az ökológiára. Az épelméjűség definiálásának kontextusa napjainkra bolygónyi méretűvé vált.

Mint bármely pszichológia, az ökopszichológia is az emberi természet és viselkedés alapjait érinti. Eltérően más mainstream irányzatoktól, amelyek az intrapszichés mechanizmusokra vagy szűk társadalmi jelenségekre korlátozzák hatósugarukat, amelyek legtöbbször nem nyúlnak túl a család határain, az ökopszichológia abból a feltevésből indul ki, hogy legmélyebb szintjén az emberi pszichikum együttérző kötelékben marad a Földdel, amely életre hívott bennünket. Az ökopszichológia azt sugallja, hogy a természeti környezettel folytatott tranzakcióinkat – ahogyan használjuk és abuzáljuk a bolygót – úgy értelmezhetjük, mint a tudattalan vágyaink és szükségleteink projekcióit, ugyanúgy, ahogyan az álmokat és a hallucinációkat elemezzük annak érdekében, hogy képet nyerjünk legmélyebb motivációinkról, félelmeinkről, gyűlöletünkről. Valójában azok vágy és akarat szülte lenyomatok, amit a természetben hagyunk, feltárhatják a kollektív lelkeségünk állapotát, még beszédesebben, mint az álmok, amelyekből felébredünk, és amelyeket lerázunk magunkról, tudva, hogy nem reálisak. Sokkal fontosabb következménnyel járnak azok az álmok, amelyeket magunkkal viszünk minden egyes nap, és mániákusan igyekszünk megvalósítani őket – acélból és betonból, húsból és vérből, azokból a forrásokból, amelyeket a bolygó szubsztanciájából szakítunk ki. Pontosan azért, mert olyan hatalmat értünk el, hogy rá tudjuk kényszeríteni az akaratunkat a környezetre, a bolygó olyanná vált, mint egy pszichiátriai üres lap, amire a neurotikus tudattalan rávetíti a fantáziáit. Mérgező hulladék termelése, a források kimerítése, a társ-fajaink kiirtása: ezek mind mélyebb énünkről beszélnek nekünk, ha képesek vagyunk azt meghallani. Ennélfogva – miként James Hillmann is sürgeti – eljött az idő, hogy bevigyük „az azbesztet és az ételadalékokat, a savas esőt és a tamponokat, a rovarirtókat és a gyógyszerészetet, az autókifogókat és az édesítőszeret, a

televíziókat és az ionokat” a terápiás analízis területére. „A pszichológia mindig a patológiás jelenségek előtérbe helyezésével, szorongásaink alvilágának bemutatásán keresztül fejleszti az ember tudatosságát. Ökológiai félelmeink nyomán kijelenthetjük, hogy immár a *dolgok* azok, ahol a lélek pszichológiai figyelmet követel.”⁶

Tanulni a kőkorszaki pszichiátriától

Az ökopszichológiát „újnak” neveztem, de forrásai olyan koraiak, hogy akár őskorinak is nevezhető. Valaha a pszichológia „ökopszichológia” volt. Nem volt szüksége speciális kifejezésre. A legrégebbi gyógyítók a világon, azok az emberek, akiket társadalmunk „boszorkánydoktoroknak” nevez, nem ismerték a gyógyítás másfajta útját, mint a környezeti reciprocitás keretein belül való munkálkodást. Lesz, aki könnyen a szentimentalizmus és a romanticizmust elemeit fedezi fel abban, hogy egyre inkább érdeklődünk a tradicionális társadalmakat irányító „szent ökológiák” iránt. Ez elhibázott. Semmi „misztikus” vagy „transzcendens” nincs abban, ahogyan ezeket a szavakat értjük. Egyszerűen a józan ész diktálja, hogy az emberi lények tiszteletteljes adok-kapok viszonyban éljenek a flórával és a faunával, a folyókkal és a hegyekkel, az éggel és a talajjal, amelytől mind függünk a fizikai önfenntartás és a gyakorlati okulás tekintetében.⁷ „Az ország tudja, ha rosszat tesz vele – figyelmeztet egy idős Koyukon bölcs –, az egész ország tudja. Érzi, hogy mi történik vele. Úgy vélem, minden össze van kötve egymással valahogyan a föld alatt.”

Amikor felelőtlenül úgy utalunk a pszichiáterekekre, mint „agyzsugorítókra”⁸, akkor valójában elismerjük a pszichoterápiás gyakorlat korábbi fázisával való régóta fennálló kapcsolatunkat. Felismerjük, hogy az elvileg felvilágosult pszichiátriai tudományunk egy jó adag hókuszpókuszt is magába foglal. De nem lehetséges, hogy valamiféle érték is felfedezhető a boszorkánydoktor babonásnak tartott praktikáiban? Marshall Sahlins antropológus fennmaradt vadászó-gyűjtögető kultúrákat tanulmányozott a „kőkorszaki közgazdaságtan” rekonstrukciójának céljából. Vajon a „kőkorszaki pszichiátria” is arra vár, hogy hasonló heurisztikus meglátások érdekében előbányásszák?

Úgy vezetem elő ezt az indítványt, hogy közben teljes mértékben tisztában vagyok a New Age rajongók hívatlan társaságának hatásával, akik feldúlják és kisajátítják a tradicionális és törzsi kultúrák hagyatékát, legtöbbször tudományos kutatások és tiszteletteljes felkészültség nélkül. Ebben a kötetben szeretnénk volna világossá tenni, hogy az ökopszichológusok tisztában vannak annak a nehézségével, amit a domináns társadalom és a fennmaradt, sokszor törekeny és marginalizálódott ősi kultúrák közötti szakadék áthidalása jelent. A modern világ épelméjűségére és örülségére vonatkozó

⁶ James Hillman: *The Thought of the Heart and the Soul of the World*. Dallas: Texas Spring Publications, 1981. 111.

⁷ A tradicionális kultúrák ökológiai érzékenységével kapcsolatos aktuális kutatásokról lásd David Suzuki és Peter Knudtson: *Wisdom of the Eiders: Honoring Sacred Native Visions of Nature* (New York: Bantam, 1992); Jerry Mander, *In the Absence of the Sacred: The Failure of Technology and the Survival of the Indian Nations* (San Francisco: Sierra Club Books, 1991); Helena Norberg-Hodge: *Ancient Futures: Learning from Ladakh* (San Francisco: Sierra Club Books, 1991).

⁸ A *shrink* („zsugorít”) a pszichoterapeutákra, pszichiáterekekre használt hétköznapi elnevezés.

általánosításokkal kapcsolatban az ökopszichológusok megtanulták a „mi” szót a lehető legnagyobb körültekintéssel alkalmazni. Az a „mi”, amit az ipari társadalom használ, pszichikai értelemben fényévnyi távolságba került attól a „mi”-től, amit az esőerdőkben, a vadonban és a rezervátumokban használnak. Ennek a mértékegysége pedig a hatalom: a jólété, a tulajdoné, a brutális erőé, a médiáé, a vezetői ellenőrzésé.

Ha eltekintünk is az igazságosság problémáitól, felfedezhetünk majd egy közvetlen, a tradicionális és a modern közti párbeszédet megnehezítő pszichológiai akadályt. Ez ahhoz az ellentétes világnézethez köthető, amely megosztja az ipari társadalom pszichoterápiáját és a kezdetleges „agyzsugorítást”. Az utóbbi alapja egy animisztikus világnézet, egy olyasfajta érzékenység, amit mind a judeo-keresztény doktrína, mind a tudományos objektivitás kicenzúrázott. A mi kultúrákban az, ha valaki meghallaná a „Föld hangjait”, mintha az élettelen világ érezni, hallani, beszélni tudna, a legtöbbünk számára az örület legbiztosabb jelének tűnne. Lehetséges, hogy az örület ilyesfajta koncepciójának elfogadásával maga a pszichoterápia védelmezi elfojtásaink legmélyebbikét, azt a fajta pszichés öncsonkítást, ami az ipari civilizáció haladása szempontjából a legkritikusabb, tudniillik azt a feltevést, hogy a Föld egy élettelen és szolgáskorba dönthető dolog, aminek még a maga módján sincsenek érzései, emlékezete és szándékai? A modern tudomány totális autoritására támaszkodva az épelméjűség konvencionális koncepciója megfoszt bennünket attól, hogy a kőkorszaki pszichiátriát terápiás forrásként használhassuk. Akik azt gondolják, hogy ez az állapot könnyen gyógyítható például azzal, hogy néhány órát eltöltünk egy izzasztókunyhóban, azok egyszerűen nincsenek kapcsolatban saját elidegenedésük valódi dimenzióival.

De a történelemnek, kibontakozó igényeink és törekvéseink tükrének megvan a maga dolga a szívósan meggyökeresedett ortodoxiákkal. A vallás és a tudomány még domináns és meghatározó kultúrákban is átalakul annak köszönhetően, amit paradigmaváltásnak nevezünk. A vezető keresztény egyházakban léteznek környezetvédő lelkészségek, amelyek bátorítják a földi gondoskodással és az alkotó lelkiséggel kapcsolatos párbeszédet, némelyik pedig még a „pogány” kultúrákkal és meglátásaikkal kapcsolatos előítéletek felhagyásáig is elmerészkedik. Egy új „Föld és Szellem” elnevezésű mozgalom pedig a vallásosan megalapozott biofilia lehetőségét vizsgálja.⁹

Mindeközben, legalábbis a modern tudomány peremvidékén, szemtanúi vagyunk egy új kozmológia születésének, ami a Föld, általánosabb értelemben az Univerzum rendezett komplexitásának egyre mélyülő vízióján alapszik. A tudósok talán vonakodva fogadják ennek a kialakuló világnézetnek a forradalmi filozófiai implikációit, de az új kozmosz arcvonásai félreismerhetetlenül kirajzolódnak: többé nem tudományos szükségszerűség, hogy úgy gondoljunk magunkra, mint „félelemmel teli idegenek egy nem általunk létrehozott világban”. Most már tudjuk, hogy az elemek

⁹ Lásd például Matthew Fox „spirituális alkotás” koncepcióját, különösképpen: *The Coming of Cosmic Christ: The Healing of Mother Earth* (Boston: Shambala, 1988); Thomas Berry: *The Dream of the Earth* (San Francisco: Sierra Club Books, 1988). James A Nash. kritikái áttekintését adja ennek és más erőfeszítéseknek egy környezetvédelmileg releváns teológia kialakítása érdekében, lásd: *Loving Nature: Ecological Integrity and Christian Responsibility* (Nashville: Abingdon, 1991). Lásd még: *Earth letter*. Episcopalian Earth Ministry of Seattle és a Cathedral of St. John, New York környezetvédelmi lelkészsége.

periódusos rendszere, ahogyan a nehéztől a könnyű, az egyszerűtől a komplex felé mozog, formálódó kollektív önéletrajzunk nyelve. Ez már önmagában is egy teremtéstörténet. A hidrogén, ahogy egy csillagász fogalmazott, „könnyű, szagtalan gáz, amely, ha elég idő áll rendelkezésére, emberré válik”.

Az ökológiai univerzum víziója

A 19. századi fizika atomisztikus materializmusával szembeállítva az ökológia az összekapcsolódások tudománya. A maga szellemi történetét úgy kezdte, mint annak a milliárdnyi fülkének és repedésnek a holisztikus megközelítésű vizsgálata, amelyben az élet formát öltött, de arra rendeltetett, hogy ennél nagyobbra nőjön. Végeredményben arra az eredményre jutott, hogy egy figyelemreméltó kozmikus „fülkéként” tekintsen a Földre, amely bonyolult módon összekapcsolódik egy nagy hierarchikus rendszerrel, amit univerzumnak nevezünk. Ahogyan a minket körbevevő természet felfedi az egymásra épülő rétegek strukturált komplexitását, belátjuk, hogy egy bonyolult kapcsolathálózattal bíró ökológiai univerzum lakói vagyunk, ahol valójában semmi sem egy egyszerű, máshoz nem kapcsolódó, izolált dolog, egy „semmi más, mint...” jelenség. A véletlenszerűség ugyancsak nem létezik. Az élet és az elme, amelyekre egykor úgy tekintettünk, mint az entrópia törvénye alóli kivételekre, anomáliákra, fizikokémiai struktúrákban gyökereznek, amelyek visszavezethetők ősrobbanást követő kezdeti feltételekre.

Most már tisztában vagyunk azzal, hogy azok az elementáris anyagok, amelyekből készültünk, az ősi csillagok tüzeiben kovácsoltattak. Az ökológus élethálózata nagyon is valóságos értelemben a legtávolabbi galaxisokat is magába foglalja. Ez a káprázatos kozmológia az ember természetben elfoglalt helyének megértésével kapcsolatos legnagyobb szabású fordulat létrejöttéhez vezetett, amelyhez hasonló nem történt azóta, hogy eleink tekintetüket az égre fordították, hogy megfejtsek a csillagok járását. Még az is lehetséges, hogy mindez annak az animista világnak a visszafogottabb és analitikusabb verziójává válik, amit eleink azért fogalmaztak meg, hogy formát adjanak a több-mint-emberihez kapcsolódás érzésének. Bizonyos, hogy még a legrigorózusabb szkeptikus elmék is nehezen szabadulnak e lehetőség igézetétől.

Az ilyen jellegű felfedezések messzire vezetnek attól a képtől, amit a modern tudomány és a modern pszichiátria megalapítói felvázoltak az emberi természetről. Ez nem független attól, hogy a modern pszichiátriai elméletek abból a rendíthetetlen szándékból születtek, hogy „tudományosak” legyenek egy olyan korban, amikor az univerzum domináns tudományos modellje semmiféle természetes helyet nem biztosított az emberi pszichikum számára. A tipikusan doktriner materialista Sigmund Freud számára az élet és az elme különös eseménynek számítottak a Semmi idegen végtelenségében, ami a termodinamika második törvényének zsarnoki uralma alatt áll. Ebben a kozmoszban a halál „természetesebb” az életnél. „Egyszer valamikor [érvel Freud], egy ma még teljesen elképzelhetetlen erőbehatás felkeltette az élettelen anyagban az élet tulajdonságait... Az a feszültség, amely akkor az addig élettelen

anyagban támadt, kiegyenlítődésre törekedett, ezzel adva volt az első ösztön, az életteleniséghez való visszatérés ösztöne.”¹⁰

A századfordulón, amikor lefektették a modern pszichiátria alapjait, a frissen felfedezett entrópia törvénye, mint az univerzum talányára adott végső válasz, kultikus státuszba került. Számos *fin-de-siècle* gondolkodó számára a termodinamikai végzet az élet jelentéktelenségének megdönthetetlen bizonyítékává vált. Az emberi tudatosság múló véletlen, amelynek végzete a megsemmisülés, és végeredményben az univerzumban majd minden kémiai folyamat megadja magát a nagy és végső „hőhalálnak”. Ezt követően nem lesz más, csak az örökkévalóságig tartó semmi a mérhetetlen világúrt kivéve, ritkásan teleszórva a rég kihunyt csillagok salakjával. A kikerülhetetlen második törvény bővületében a huszadik század eleji humanisták nem tudtak elképzelni jobb végzetet a könyörületes kipusztulásnál.

Tisztában vagyok azzal, hogy Freud munkásságának nagyon kevés olyan része van, amelyet még nem vizsgáltak felül, nem kritizáltak, nem tagadtak meg és dekonstruáltak. Az elmúlt évszázad során nagyon sok pszichológiai és pszichoterápiás iskola a régi pszichoanalitikus ortodoxia kihívásaira való reakcióként jött létre. Talán kevésbé érzékelhető módon, de valami lényeges mégis megmaradt Freudból. Az az elhatározása, hogy – a számára kortárs behavioristákhoz hasonlóan – a „kemény” tudományok objektív elgondolásait tekintse modellnek az emberi elme tanulmányozása során, hosszan tartó hatást gyakorolt a mainstream pszichológiára. Ez a hatás fennmaradt, noha olyan tudományos paradigmán alapult, ami hasonlóképpen már csak történeti jelentőségű, mint Freudnak a történelemmel, az antropológiával és a szociológiával kapcsolatos elgondolásai.

Ennélfogva Freud biztosít számunkra egy meghatározó alapot, amit annak a felméréséhez használhatunk, hogy mekkora utat tettünk meg a pre-ökológiai tudomány korszaka óta. Például ebből kifolyólag nincs arra vonatkozó utalás munkáiban, hogy az evolúció ökoszisztémák lépcsőzetesen egymásra épülő sorozataként bontakozik ki, vagy arra, hogy az élet maga milyen szerepet játszhat eme egymást kölcsönösen támogató mintázatok komplexitásának megkomponálásában. Ehelyett a természeti állapot úgy kerül bemutatásra nála, mint egy „természeténél fogva” élettelen küzdőtér, amelyben egy zord, jelentés nélküli létezésért folytatott harc zajlik, és ahol szépségnek, nemességnek és együttműködésnek nyoma sincsen. A halálösztön, az ösztönök legkonzervatívabbja a pszichikum alapjainál foglal helyet, ami a tudatosságot visszavezeti az „élettelen állapot” békéjébe. Freud nem volt egyedül az életről alkotott eme nézeteivel. Tévesen elkötelezve magukat egyfajta sajátos ateista istentelenség¹¹ mellett, a huszadik század elejének legkiválóbb elméi osztoztak ebben a sivár látásmódban.

¹⁰ Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök*. Fordította Kovács Vilma. Budapest: Múzsák Kiadó, 1991. 67.

¹¹ Roszak itt az USA-ban bevett, magyarra nehezen lefordítható „village atheism” kifejezést használja, ami a vallásos közösségen belül a maga ateista nézeteit agresszíven és provokatív módon kifejező személyre utal. (A ford.)

Az én határai

Freud korának preökológiai tudományossága, amely beágyazódott a modern pszichológiai gondolkodásba, előnyben részesítette a kemény éleket, a tiszta határokat és az atomisztikus különállást. Azon a döbbenetes feltevésen alapult, miszerint az univerzum szerkezete egyszerűen a „helyére hullott” egy véletlennek köszönhetően az örökkévalóság folyamában. Hasonlóképpen a huszadik század eleji pszichiátria is erre a modellre alapozta a maga épelméjűséggel kapcsolatos elgondolásait. A normálisan funkcionáló én egy izolált sziget volt, magában való tudatossággal, amelynek nincs kapcsolati folytonossága az őt körbevevő fizikai környezet irányába. Még az 1930-as években is, amikor a newtoni világkép már nagymértékben módosult, és az atomisztikus anyag koncepcióját felülvizsgálták, Freud nagyra becsült tekintélyként így fogalmazhatott az egyik legnagyobb hatású elméleti írásában: „Normálisan, számunkra semmi sem bizonyosabb, mint saját magunknak, saját énünknek az érzése. Ez az én számunkra önállónak, egységesnek, minden mástól jól elkülönülőnek tűnik... Megtanuljuk az eljárást, hogyan lehet az érzéki tevékenység szándékos kormányzásával és megfelelő izomtevékenységgel a belsőt – az énhez tartozót – és a külsőt – egy külvilágból származót megkülönböztetni, és ezzel első lépést tesszük a valóságelv beiktatásához, amelynek uralnia kell a további fejlődést.”¹²

„Megtanuljuk az eljárást.” A Freud által valaha leírt legvégzetesebb kijelentések közé tartozik ez. Ha bármi egyéb meg is változott a mainstream pszichológiai gondolkodásban azóta, az a szerep, amit Freud a pszichoterápiának szánt, vagyis „az én és a külvilág közötti határ” megőrzése, megkérdőjelezetlen cél maradt a mainstream pszichoterápiában egészen a legutóbbi generációig. Ezenfelül az a meggyőződése, hogy a „külvilág” a bőr felszínénél kezdődik, minden modern pszichoterápiás iskola alapfeltevésévé vált. Az az „eljárás”, amelynek során megtanítjuk a gyermekeinket így látni a világot, a kozmikus empátia megengedhető formájú elfojtása, pszichikus elzsibbasztás, amit „normalitásnak” nevezünk el. Még a pszichoterápia ettől eltérő formái, mint a humanisztikus pszichológia is csak úgy tudott gondolkodni az önmegvalósításról, mint ami csupán egy magasabb szintű öntudatosság irányába történő áttörést jelent. Az egzisztenciális terapeutákat pedig arra készítik fel, hogy az univerzumból való elidegenedést helyezzék az autentikus létezés középpontjába.

Mindezt egybevéve egy állítólagosan „tudományos” pszichiátria és egy metafizikai értelemben naiv tudományosság számára nem jelentett nehézséget kiiktatni bármilyen gyakorlati kapcsolatot a pszichoterápia és a természeti környezet között. „A természet – így Freud – örökké távol marad. Elpusztít minket – hidegen, kegyetlenül, könyörtelenül.”

Mihez kezd egy gondoskodó terapeuta az ilyen komor gondolatokkal? A meggyötört kliensek megoldatlan gyermekkori félelmek és vágyak sebeit magukon hordozva érkeznek, mindent felörlő bizonytalansággal, bénító szorongásokkal. Vajon kezelőik az egzisztenciális ürességbe fojtják bele őket? Még Freud független

¹² Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Fordította Linczényi Adorján. In: Freud: *Esszék* (327-407). Budapest: Gondolat Kiadó, 1982. 331-332.

tanítványa, Carl Jung is habozott elfogadni mentora ilyen elkeserítő következményekhez vezető biomedikális redukcionizmusát. Építő jellegű és inspiráló terápia után kutatva Jung nem csatlakozott Freudnak „az anyag mindenhatósága” előtti vigasztalan fegyverletételéhez. Következésképp egyre távolabb került a tudományos mainstreamtől, aminek nyomán a fizikai természetnek nem sok hely maradt pszichológiájában. Jung kollektív tudattalanja, legalábbis a meghatározó értelmezések fényében, teljes mértékben a kulturális valóság területéhez tartozik; nem vadállatok nyomaival és vegetatív energiákkal telített, hanem sokkal inkább vallásos szimbólumokkal és éteri archetípusokkal. Olyan koncepció ez, amelynek jóval több köze van Platónhoz, mint Darwinhoz.

Freud és legtöbb követője számára a „realitáselv” a tudós realitását jelentette; az „odakint” levő világot, ahogyan azt egy fizikus vagy egy biológus megtapasztalja, akiknek az ideálisan objektív érzékelése meg van tisztítva mindennemű érzelmi kötöttségtől vagy testi vonatkozástól. Annak ellenére, hogy elméleti fejtegetéseinek egy pontján Freud – azzal a szomorúan őszinte sztoicizmussal, amely átszínezte gondolkodását – beismeri, hogy „mai én-érzésünk csupán összezsugorodott maradéka egy átfogó – sőt egy mindent átfogó – érzésnek, mely az én és a külvilág bensőségesebb kapcsolatának felelt meg”¹³.

Érdekes engedmény. Úgy tűnhet fel, mint azt ököpszichológia távoli forrása, amely elutasítja azt, hogy megelégedjen valamiféle „összezsugorodott maradvánnyal”. Ám az ököpszichológia sokkal inkább arra irányuló erőfeszítés, hogy megmentse az én és a világ között fennálló jóval intimebb köteléket, amely egy új realitáselv nyersanyagául szolgálhat.

Pszichológia, mintha az egész Föld számítana

1990-ben a Harvardon található Center for Psychology and Social Change szervezett egy konferenciát „Pszichológia, mintha az egész Föld számítana” címmel. Az ott összegyűlő ököpszichológusok arra a következtetésre jutottak, hogy „amennyiben az én fogalmát kiterjesztjük a természeti világra, akkor ennek a világnak az elpusztítása önpusztítássá válik”. Előadásában Walter Christie, a Maine Medical Center helyettes pszichiátriai igazgatója kifejtette, hogy „az az illúzió, amit megteremtünk az »én vagyok« szóösszetétel kimondásával, modern világunkkal kapcsolatos problémáink részét képezi. Mindig is sokkal inkább részei voltunk egy nagyobb egésznek itt a Földön, mint csupán rettegő egók, akik éppen csak tolerálják a megismerést... A természet megvédése egy mátrix megvédését jelenti, amin keresztül megismerjük a magunk és a Föld lelkét is.”

Sarah Conn cambridge-i klinikai pszichológus, aki segített bevezetni az ökoterápia egy formáját, drámaiban fogalmazott. „A világ beteg – állította –, gyógyításra szorul, rajtunk keresztül szólal meg, és lehangosabban a leginkább érzékenyeken

¹³ Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Fordította Linczényi Adorján. In: Freud: *Esszék* (327-407). Budapest: Gondolat Kiadó, 1982. 332.

keresztül teszi.”¹⁴ A környezetfilozófus Paul Shepard ugyanezt a pszichológiát idézte fel, amikor arról beszélt, hogy „az átjárható határokkal bíró én folyamatosan teleírja és befolyásolja környezetét, bőre és megnyilvánulásai »szoft zónának«¹⁵ számítanak, kapcsolatban állva környezetükkel, nem pedig kizárva azt... Az ökológiai gondolkodás a határokon átnyúló szemléletet feltételez.”

Abbéli igyekezetükben, hogy a psziché „szoft zónái” megkapják a nekik járó tiszteletet az épelméjűség új standardjainak meghatározása során, az ököpszichológusok óhatatlanul kapcsolatba kerülnek az igéző, ám módfelett vitatott Gaia-hipotézissel. A Gaia-hipotézist a biokémikus James Lovelock és a mikrobiológus Lynn Margulis dolgozta ki a '70-es évek közepén, és a bolygó atmoszférája hosszú távú homeosztázisának biokémiai magyarázataként kezdte karrierjét. Lovelock és Margulis azt állították, hogy az élővilág, az óceánok, az atmoszféra és a talaj egy önszabályzó rendszert alkotnak, amely aktív szerepet játszik a földi élet fennmaradását biztosító feltételek megőrzésében. Ha elméletüket konvencionális tudományos elnevezéssel illették volna (mint például „Univerzális Biokibernetikus Rendszer Tendencia”, ahogyan azt Lovelock egyszer tréfálkozva javasolta), az bizonyára gyorsan és könnyen a tudományos irodalom részévé válik, mint egy közepesen érdekes spekulatív elgondolás. De Lovelock egy ennél jóval színesebb elnevezést szeretett volna. Annak hatására, hogy a biomassa a maga hosszú távú önszabályzó megnyilvánulásai során „úgy működik, mint egyetlen organizmus, szinte mint egy élő teremtmény”, hipotézisét Gaiának nevezte el, a nevet pedig az ókori görög mitológia Földanyjától kölcsönözte.¹⁶

A név nyomán az elgondolás döbbenetes népszerűsége tett szert, ami túlmutatott Lovelock és Margulis minden várakozásán. Elmeszüleményük hamarosan a mélyökológusok legfőbb hivatkozási pontjává lett, akik közül számosan úgy kezelték, mint a minden elő dolog vitális összekötöttségét bizonyító állítást. Míg néhány mélyökológus kifejezte abbéli aggodalmát, hogy a hipotézis globális perspektívája – a Föld mint a térben sodródó egységes szuperorganizmus eszméje – alááshatja a helyénvaló tapasztalat lehetőségét, mások úgy vélték, hogy alapot biztosíthat egy kvázi-misztikus biocentrikus etika számára. Néhány ökofeminista még ennél is messzebbre ment. Számukra Gaia tudományos bizonyítékul szolgál a legendás, jóval öko-szenzitívebb kvalitásokkal bíró „istennő-kultúra” egykori létezésére, ahol a nők irányították mindkét nem életét.

A maga elméleti alapjai után kutatva az ököpszichológiának nem szükséges ilyen messzire elmennie. A Gaia-hipotézist, amely egyszerűen a kölcsönös ökológiai függés tényének drámai megtestesítője, úgy kell tekintenünk, mint evolúciós örökséget, amely minden élőt a bioszférához kapcsol genetikailag és a viselkedés szintjén is. Ez önmagában elégséges ahhoz, hogy a tudományos világkép és a pszichológia ennek az irányából határozza meg önmagát. Az elkerülhetetlen hő-halál helyébe a természeti

¹⁴ Beszámoló a *Center Review*-ban. Center for Psychology and Social Change, an affiliate of the Harvard Medical School, 1990 ősz.

¹⁵ A „soft zone” és a „hard zone” megkülönböztetést a számítógépes technológia világban alkalmazzák. Roszak egyébként korábban intenzíven foglalkozott a számítógép-használat filozófiai és társadalmi vonatkozásaival, lásd: *Az információ kultusza*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990. (A ford.)

¹⁶ James Lovelock: *Gaia. A New Look at Life on Earth*. New York: Oxford University Press, 1970.

rendszerek mélyen meghatározott komplexitását kell helyoznunk, amely hosszú távon az entrópikus kipusztulás ellen dolgozik. A kozmikus elidegenedés helyébe pedig az életet és az elmét kell tennünk, amelyek otthonukként tekintenek az univerzumra, olyan rendszerként, amelyekből ők maguk is származnak. Hipotetikusabban: fenn kell tartanunk annak a lehetőségét, hogy az önszabályzó bioszféra az emberi tudattalanon keresztül „szólal meg”, amely még a modern urbánus kultúra nyújtotta kereteken belül is hallatja a hangját.

Az ökológiai tudattalant keresve

Korábban felvettem, hogy pszichénk legmélyebb magját az ökológiai tudattalan alkotja, amelyhez vissza kell nyúlnunk akkor, ha helyre akarjuk állítani a környezetünkkel való harmonikus kapcsolatot.¹⁷ Az elgondolás spekulatív, de nem spekulatívabb, mint Jung kollektív tudattalanja, Rank születési traumája, Winnicott pre-ödipális anya-elmélete vagy Freud őshordával kapcsolatos fantáziái. Ami azt illeti, a behavioristák leírása az agyról mint „hús-gépezet”-ről sem jobb egy ingatag metaforánál, ami több igazságot fed el, mint amennyit feltár. A pszichológia, az emberi természet mélyreható tanulmányozása lényegéből adódóan spekulatív, nincs más lehetősége, mint megérezésekre, inspirált találgatásokra, intuícóra építeni. Nem tud bizonyítani, csak meggyőzni.

A pszichológiában az elméletekre legjobb úgy tekinteni, mint olyasfajta szellemi elköteleződésekre, amelyek segítenek megérteni az embert – különféle módokon. Akár elfogadjuk, akár elvetjük az ökológiai tudattalan koncepcióját, az ökopszichológia egy olyan kutatási terület, amely elkötelezi magát amellett, hogy az embert olyan, a Föld színpadán játszó szereplőként értse meg, aki alakítja is az ő magát is formáló bioszférikus rendszert. Ha ez a meggyőződés végül csak hipotézis marad, akkor is fontos politikai változások előidézője lehet. Feltételezve, hogy a pszichikum és Gaia közt létezik egy mély és meghatározó kapcsolat, elérheti, hogy a környezetvédelmi mozgalom újragondolja a maga politikai stratégiáját. Létrehozhat egy új, jogilag alkalmazható, környezeti megalapozottságú kritériumrendszert a mentális egészség meghatározása számára, amelynek bámulatos jogi és irányelv-meghatározó hatásai lehetnek. Ha a professzionális pszichológia tekintélyére hivatkozva azt állíthatja, hogy az emberek érzelmileg kötődnek a Földhöz, és ennek nyomán új jelentést nyerhet az „épelméjűség” fogalma, akkor ez a jelentés hasonló jogi és irányelvalkotó erővé válhat, mint a például a mérgező hulladék fizikai egészségkárosító hatása.

Ezzel egyidejűleg a földi ökológia pszichológiai dimenzióinak tanulmányozása új, jótékonyabb szereppel ruházhatja fel a környezetvédőket, ami túlmutathat azon, hogy ők a „siránkozó zöldek”, akik igyekeznek megrémíteni és megszegyeníteni a lakosságot. A Föld szövetségeseivé lehetnek egy nemes és pozitív ügy érdekében: visszavezetni a megzavarodott emberi szellemet ahhoz a harmóniához és örömhöz, amely a környezeti szempontból is fenntartható életmód egyetlen stabil bázisa. Ennek nyomán provokátorokból gyógyítóvá válhatnak.

¹⁷ Theodor Roszak: *The Voice of the Earth. An Exploration of Ecopsychology*. New York: Touchstone, 1993.

Elérkezett az idő, hogy a környezetvédelmi mozgalom állást foglaljon a pszichológiai hatásokkal kapcsolatban. Vajon a földi élet megvédésének feladatában több is benne foglaltatik egy kicsi, agyondolgozott és egyre frusztráltabb csoport etikai fogadalmainál, akik úgy érzik, hogy egyre több és több kényszerítő erejű jogi szabályozást kell kieszközölniük a mindennapi élet kontrollálása érdekében? Vajon gondolhatjuk-e, hogy az emberi személyiség ökológiai dimenzióiban van valami, ami egyszerre „természeti” és univerzális?

Az ököpszichológia úgy véli, hogy a környezetvédelmi mozgalomnak vannak más eszközei is a megnyerni kívánt közvélemény sokkolásán és megszegyenyítésén túl. Minden politikai mozgalom valamilyen emberképen nyugszik. Mire van szüksége az embereknek, mitől félnek, mit akarnak? Mi készíti őket arra, hogy megtegyenek valamit: ész vagy érzelem, altruizmus vagy önzés? És mindenekelőtt, mi az, amit szeretnek? A motiváció kérdése adja meg minden politikai program alaptónusát, és ez formálja taktikáját is. Abból kiindulva, hogy az emberek mohó fenevadak, illetve az a hangnem, amit ez alapján ütünk meg állításainkban, biztosan a megvetés tárgyává válik. Azt feltételezni, hogy az emberek önpusztító idióták, taktikánkat legjobb esetben feleslegessé, legrosszabb esetben diktatórikussá teszi. Azoknak az oldaláról, akik ennek a feltevésnek a befogadói oldalán állnak, a megszegyenyítés mindig is az egyik legbejósolhatóbb politikai motivációk közé számított, mivel nagyon könnyen „ressentiment”-be csap át. Megkérdőjelezzük valakinek az egész életmódját, miközben az, amit létre akarunk hozni, defenzív módon rigid. A pszichológia alapszintjéhez tartozik, hogy aki szeretné megjavítani a világot, az nem becsmérelheti azokat az embereket, akiket meg akar győzni, és nem konfrontálhatja őket teljesíthetetlen feladatokkal.

Az ököpszichológia úgy véli, hogy létezik egyfajta magasabb ökológiai intelligencia, amely ugyanolyan mélyen gyökerezik a pszichikumban, mint azok a szexuális és agresszív ösztönök, amelyeket Freud felfedezett. Vagy még inkább azt mondhatjuk – egy nyilvánvalóan inadekvát téri metaforát alkalmazva –, hogy a psziché egy magasabb intelligencia belsejéből gyökerezik, amit valaha *anima mundinak* neveztek, magából a Föld lelkéből, ami évmilliárdokon keresztül gondoskodott az életről a kozmosz egyre összetettebb komplexitásának drámája közepette. A pszichológia „kizöldítése” olyan, mindannyiunk számára ismerős témákkal kezdődik, mint a természeti környezettel való empatikus rapport kialakítása. Ennek készsége minden gyermekkel vele születik, és a természetet megverselő költők és a tájképfestők munkáiban marad fenn az idő múlásával. Amikor a megosztott identitásnak ez a Másikkal személyesen is megélhető érzése megtapasztalhatóvá válik, „szeretet”-ről beszélünk. Kissé hűvösebb formában és távolságtartóbb módon ez fellelhető az emberi és a nem-emberi között is, abban a megértést mutató összekapcsolódásban, amit együttérzésnek nevezünk. Az eredmény mindkét esetben a spontán hűség.

Hadd térjek vissza még egyszer jó öreg Freud apánkhoz, aki tévedései ellenére a modern pszichoterápia egyik legsokoldalúbb elméletalkotó tehetsége volt. A belső élet – más szempontból egyébként szigorú – elemzése során Freud legalább azt kénytelen volt elismerni, hogy a világgal való egység gyermeki érzése egy szempontból fontos szerepet tölt be a felnőtt életében is. Ebből származik véleménye szerint Erősz lángja,

az az erő, ami az ént a másikkal köti. Ahogy megfigyelte, a „külső” világhoz fűződő normál, egészséges kapcsolataiban „az ennek világos és éles határvonalai vannak. Csak egy rendkívüli állapotban, melyet azonban nem lehet betegnek ítélni, történik másképp. A szerelem azzal fenyeget a csúcspontján, hogy a határ az én és az objektum között elmosódik. Az érzékek minden tanúbizonysága ellenére a szerelmes azt állapítja meg, hogy én és te egyek vagyunk, és kész úgy viselkedni, mintha úgy is lenne.”¹⁸

Freud nyelvezete nélkülözi azt a fajta költőiséget, amit a belátásai megkívánnának, de ez az engedmény át van itatva meggyőző őszinteséggel. A szív bölcsessége előtti tisztelgés ez az egyik legnagyobb sztoikus filozófus részéről. *A szerelmes azt állapítja meg, hogy én és te egyek vagyunk, és kész úgy viselkedni, mintha úgy is lenne.*

De most nagyítsuk fel ezt a meglátást: mutasson túl társas kapcsolatainkon, hogy magához öleljen mindent, amit megismertünk mindabból a bonyolult kötetlénkből, ami köztünk és a nekünk életet adó bioszféra közt létezik. Engedd, hogy a „te” átváltozzon a Földdé és minden azon lakó társteremtésünkké. Csak kövesd azt, ahova az ökológiai tudomány vezet őszinte erőfeszítése során, hogy megértse azt a kísérteties bonyolultságot, ami földi élőhelyeinkkel összeköt bennünket. Valahol ennek a felmerülő bioszférikus egység-vízióknak a mélyén meghúzódik egy új, ökológiailag megalapozott lélek-koncepció. Freud, aki oly sokat kölcsönzött a költőktől, talán jobban tette volna, ha többet olvas egy költőtől, akinek vízióiban formát öltött az ökológiai tudattalan. Walt Whitmannek hívták. „Azt kérted, hogy a lélekbe láss? / Lásd saját formád és arcodat, embert, anyagot, vadakat, a fákat, rohanó folyókat, a sziklákat, homokot.”¹⁹

Garai Nikoletta és Kőváry Zoltán fordítása

¹⁸ Sigmund Freud: Rossz közérzet a kultúrában. Fordította Linczényi Adorján. In: Freud: *Esszék* (327-407), Budapest: Gondolat Kiadó, 1982. 331.

¹⁹ Kőváry Zoltán és Borgos Anna fordítása

Joseph Dodds

Klímaszorongás és védekezés*

„Még ha szembesülünk is a mérhetetlen kárral, amit a környezetünknek okoztunk, nem egykönnyen fogjuk megváltoztatni a viselkedésünket, amivel tönkretesszük életterünket. Freud szerint nagy zavar forrása lenne, ha tudattalan szexuális és agresszív késztetéseink egyszer csak tudatossá válnának bennünk. Valójában nem a tudatosításra, hanem éppen arra fordítjuk lelki energiáink javarészét, hogy valódi késztetéseinket a felszín alatt tartsuk. Ennélfogva csak félrevezetjük magunkat, amikor úgy állítjuk be, mintha tetteinket ésszerű és erkölcsös késztetések vezérelnék, noha többnyire romboló szükségleteink, vágyaink, félelmeink irányítanak bennünket.”

(Winter és Koger, 2004, 32.)

A klíma-fazék belsejében

A pszichoanalízis régóta tudja, hogy az énvédő mechanizmusokat nagyon komolyan kell venni. Ugyanakkor például a zöld mozgalmak, legyenek bármilyen érdemesek és jó szándékúak, sokszor több kárt okoznak, mint hasznot, mert azt feltételezik, hogy az énvédő mechanizmusokat egyszerűen, egy csapásra szét lehet zúzni. A nevezetes „email-botrányt” követő szinte szükségszerű fordulat, amit a médiában a Watergate-ügy mintájára „klímagate”-ként emlegetnek (Jonsson, 2010) világosan példázza, hogy milyen mértékben elferdítheti egy-egy esemény észlelését, ha ezzel elkerülhetünk valamilyen szorongást. Lertzman (2008) írja, hogy „már jóval azelőtt ráléptünk egy útra, mielőtt ténylegesen felmértük volna, hogy az hova is vezet, és a környezetünk milyen mély hatással van mentális és emocionális egészségünkre”. Azt fejtegeti, hogy a kommunikációs szakembereknek figyelembe kellene venniük azt, amit a pszichoanalitikusok hangoztatnak a szorongás természetéről. Akkor talán olyan formában adnák át üzeneteiket, hogy azok inkább küzdelemre, semmint meghátrálásra buzdítsanak. Bevezetőül álljon itt Marshall (2001) leírása saját reakciójáról, amikor először hallott a fenyegető klímaváltozásról:

* Eredeti megjelenés: Joseph Dodds: Eco-anxiety and defence. In: Dodds: *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos*. London: Routledge, 2011, 41-56.

„A klímaváltozás témájáról először egy híres ausztrál klímaszakértő cikkében olvastam a *Sydney Morning Herald*-ban. Arról írt, hogy a klímaváltozás fel fogja dúlni társadalmi berendezkedésünket, sőt az sem lehetetlen, hogy az egész emberiség fennmaradását veszélyezteti. [...] Nagyon megdöbbentem. Egy jól képzett tudós nyugodtan és hitelt érdemlően olyan eseményeket helyez kilátásba, amelyekhez képest, ha komolyan vesszük, az újság összes többi cikke mellékes vagy éppenséggel teljesen érdektelen. És mégis, az egészet úgy, ahogy volt, rövid úton leráztam magamról. Két magyarázatom is akadt arra, amit olvastam: vagy egy hírlapi kacsa, ami pedig nem tűnt nagyon valószínűnek, vagy pedig olyan képtelenség, amit lehetetlen komolyan venni. Akár így, akár úgy, első ösztönös készítemem, hogy itt tenni kell valamit, semmivé foszlott.” (Marshall, 2001)

Marshall csak jóval később talált egy harmadik, pszichoanalitikus szempontból sokkal helytállóbb magyarázatot erre, miszerint „az emberek sokszor anélkül fogadnak el egy információt, hogy azt is elfogadnák, ami belőle következik” (uo.). Itt azzal a lelki jelenséggel van dolgunk, amit a pszichoanalízis tagadásnak nevez. Freud (1925) klasszikus leírása szerint a fétis egy részben elfogadott, részben tagadott hiány helyét tölti be. Az anyai falloszról szóló tankönyvi példájában ez így jelenik meg: „Noha tudom, hogy mamának nincsen pénisz, ezt elfogadni mégsem tudom.” Elképzelhető, hogy esetünkben a Földanya kasztrációjának tömeges tagadásával van dolgunk?

Freud korszakalkotó topográfiai modellje szerint a lelki működésnek nem csupán két eltérő szintje (a tudatos és a tudattalan), hanem két eltérő formája is létezik (Freud, 1911), beágyazva az elsődleges és másodlagos folyamatokba, amire mostanra a kísérleti lélektan és az idegtudomány már tapasztalati bizonyítékkal is szolgált (pl. Shevrin, 1996). Matte-Blanco „bi-logikus” rendszere ezt az elméletet egy szigorúbb matematikai-logikai nyelven fejezi ki. Ebben a halmazelmélet szóhasználatával a tudattalan mint „végtelen halmaz” jelenik meg, és működése megfelel a „szimmetria” törvényének, szemben a tudat „aszimmetria”-logikájával. Ahhoz, hogy helyesen értelmezzük a klíma-vészhelyzetre adott védekezéseket és érzelmi reakciókat, meg kell értenünk, hogy a tudattalan és a tudatos nem csak két működési szint, hanem két különböző „logika” is.

Freud (1911) elmélete szerint a tudattalan működésének egyik jellegzetessége, hogy fenntartás nélkül fogad el egymásnak ellentmondó érveket – ez megfelel a Matte-Blanco féle (1998) szimmetrikus logikának –, míg ezzel párhuzamosan a tudatos elme élménye az, amit mostanság „kognitív disszonanciának” nevezünk (Cooper, 2007). Freud ezt a „kölcsonként fazékról” szóló viccel szemlélteti (1905, 62). A vicc egy emberről szól, aki kölcsönkapott egy fazekat, amit aztán lyukasan ad vissza. Amikor számon kérik, és felszólítják, hogy adjon helyette másikat, ő így reagál: 1. Úgy adtam vissza, hogy nem volt semmi baja. 2. Már akkor is lyukas volt, amikor megkaptam. 3. És különben is, nem is kértem kölcsön semmiféle fazekat. E három, egymást kölcsönösen kizáró válasz miatt gyanítható, hogy itt tudattalan folyamatok munkálnak, és e válaszokat egyesíti egy közös motiváció, egy *vágy*, hogy az illető ártatlannak bizonyuljon, mentesüljön a felelősség alól, és ne kelljen semmilyen erőfeszítést tennie

annak érdekében, hogy orvosolja a kialakult helyzetet (lásd még az Irma injekciójáról szóló álmot is, Freud, 1900a, 106-121).

Ez a vicc témánk szempontjából különösen hasznosnak bizonyulhat egyrészt a szerkezete miatt (egymást kizáró érvek egy közös indíték kedvéért), másrészt mert a fazék egy tartalmazó közeg, mint az éghajlatunk is, amely összetörhet, ha egy határon túl felmelegítik, és mert a viccbeli ellenvetések hasonlóak a klímaváltozás elleni cselekvés szükségtelenségéről szóló sokféle érvehhez (nem ritkán ugyanattól a személytől). Az egyszerűség kedvéért összefoglalóan ezek háromféle álláspontot tükröznek, melyek akár még progresszívek is lehetnek, mert elfogadják az ökológiai krízis valóságát, de mégis mind a három tétlenséget szül: 1. Ez nem is igaz. 2. Ez igaz, de nem az én hibám. 3. Semmit nem tehetünk ellene (úgyhogy semmit sem kell változtatnom a megszokott életvitelemen). Milyen fantáziák, szorongások és védekezések állhatnak ezeknek az álláspontoknak a hátterében?

1. Nincs is semmi baj a klíma-fazékkal

Ennek a kijelentésnek a hátterében lényegében paranoid jellegű fantáziák állnak (pl. hogy Al Gore, az ENSZ vagy a kommunisták összeesküvéséről van szó, akik a szabadságunkra törnek; vagy a kapitalisták ezzel akarják akadályozni a harmadik világ fejlődését, hogy továbbra is kizsákmányolhassák őket, stb.). Az ellenvetések másik csoportja szerint „a bizonyítékok nem elég meggyőzőek”, ami azt sugallja: ahhoz, hogy elfogadjuk, amit a tudósok ajánlanak, százszázalékos bizonyosságra van szükség (az IPCC egyértelműsége nem eléggé egyértelmű). Első pillantásra ez az érvelés logikusabbnak tűnhet, de ha összevetjük más kockázatok valószínűségével, akkor látható, hogy mennyire irracionális ez az ellenérv is. Kevesen gondolnák (ha nincs bennük öngyilkos szándék), hogy biztonságos dolog orosz rulettet játszani, noha ott 90% az esély, hogy nem kapunk golyót a fejünkbe. A tudományos bizonyítékok pedig arra mutatnak, hogy mi mindannyian orosz rulettet játszunk az egész bolygóval, a fenti százaléknál sokkal rosszabb eséllyel.

2. Már akkor lyukas volt a bolygónk, amikor kaptuk

Ebben a vonatkozásban kétfajta, egymásnak ellentmondó állítást szoktak hangoztatni (általában egyszerre): Minden korban voltak klimatikus változások. Vagy: Ez a napfoltoktól van, vagy a föld zsugorodik, és erről nem mi, emberek tehetünk. Vagy pedig: Más, idegen (indiai, kínai) emberek hibája, de nem az enyém, úgyhogy nekem semmit se lehet (vagy kell) tennem, sőt nem is kell tudomást vennem róla. Mindkét szembenálló állítás (nem az emberek tehetnek róla, illetve más emberek tehetnek róla) azt a tudattalan kívánságot szolgálja, hogy a büntudatot áthárítsuk valakire, aki „nem én”. Egyébként még ha igazunk lenne is, a büntudat áthárítása semmiféle hatással nincs a klímaváltozás végzetes következményeire, és ugyanúgy szükség lenne sürgős beavatkozásra. Ebből az a pszichoanalitikus szempontból is érdekes felismerés következik, hogy az emberek időnként jobban félnek a büntudattól, mint önmaguk, sőt az egész emberiség pusztulásától.

3. Nincs mit tenni

„Hiába száz ló, száz katona, nem rakják a klímát össze soha – úgyszólván minek is izgatnánk magunkat?” Ez az érv sok pesszimista, kiégett környezetvédőnél is megjelenik, ha eluralkodik rajtuk az elkeseredés és a nyomasztó tehetetlenség.

A klíma-fazék körüli viták többnyire valamilyen meghatározott szorongással szembeni védekezésben csapódnak le. Kleiniánus terminológiával élve: „*Ez az egész nincs is* (vagyis a fazék hibátlan)” – ez a tagadás a fenyegető pusztulás, szétesés, megsemmisülés miatt fellépő paranoid-skizoid szorongás elleni pszichotikus védekezés megnyilvánulása. *Nem az én hibám/nem a mi hibánk* – ez a depresszív szorongással szembeni neurotikus védekezés hangja (nehéz elviselni az ember vétkeességét és az ezzel járó büntudatot). *Az egész így igaz, a mi hibánkból alakult így, de személy szerint semmit se tetetek ellene* – ez az állítás van legközelebb ahhoz, amit a probléma elfogadása és a vele való megküzdés jelentene. De a jóvátétel reális lehetőségének híján az egyén remény nélkül benne ragad a depresszív pozíció elkeseredésébe, fájdalmába (a mánia nélküli remény azt jelenti, hogy lehetőség van a jóvátételre, míg a mániás reménykedés rövidtávú aktivizálódást eredményez, majd pedig, ha nem következik be gyors változás, összeomláshoz vezet). Ehhez kapcsolódhatnak egyes primitívebb védekezések, mint amilyen például a hasítás.

A média mint tünet és mint humorforrás

„Soha nem voltak a médiában ilyen mérvű és jellegű önellentmondások, mint amilyenekkel a klímaváltozás kapcsán nap mint nap találkozunk. [...] Komoly hasadás van a fenyegető klímaváltozás jelentősége és a cselekvési hajlandóság hiánya között, és erre a médiában szinte egyáltalán nincs reflexió.” (Marshall, 2015)

A média egyrészt befolyásolja a gondolkodásunkat és vélekedéseinket, másrészt reflektál is ugyanerre. A University of West Englandon 2009-ben a klímaváltozás pszichológiájáról rendezett konferencián Georg Marshall bemutatott néhány igen érdekes példát. Az *Independent* című lap 2005. január 24-én közölt egy fontos tanulmányt „Globális katasztrófa: A visszaszámlálás elkezdődött” címmel. Ebben azt fejtegették, hogy tíz év múlva elérhetünk arra a pontra, ahonnan már nincs visszaút, az emberiség okozta károk jóvátehetetlennek bizonyulnak: összeomlik a mezőgazdaság, vízhiány és rendkívüli szárazság alakul ki, járványok fenyegetnek, a tengerszint megnő, az erdők elpusztulnak; és mindehhez további katasztrófák is csatlakoznak feltartóztathatatlanul – az üvegházhatás és a globális felmelegedés, a grönlandi jégtakaró elolvadása és a Golf-áramlat irányváltozása (id. Marshall, 2009). Épp emellett a cikk mellett helyeztek el egy reklámot, amelyben a British Airways repülőjegyeket kínált tíz fontért. Egy másik hasonló példa a *Guardian* weboldalán közzétett pályázat volt, amit a klímaváltozás kezelésére szolgáló innovatív megoldásokra írtak ki, és ahol a pályadíj egy Dubaiba szóló nyaralás volt. Közvetlenül a hirdetés mellett egy cikk volt olvasható arról, hogy a közlekedésnek milyen nagy szerepe van a klímaváltozásban.

Ezeket az ellentmondásokat tette vizsgálódás tárgyává két felmérés. A WWF közvélemény-kutatása (WWF, 2001) kimutatta, hogy az emberek 90%-a amellet van, hogy a kormány tegyen lépéseket az üvegházhatás csökkentésére, míg ugyanabban az évben a MORI szavazásból az jött ki, hogy a válaszadók 80%-a az elkövetkező években többet szeretne utazni; míg egy 2004-es BBC felmérés azt hozta ki, hogy a válaszadók mindössze 37%-a egyezne bele abba, hogy a közeli jövőben drágább legyen a benzin (Marshall, 2005). Általában nem vesszük észre az efféle ellentmondásokat, csak ha egyenest a képünkbe mondják. Amikor észre vesszük az ellentmondást, esetleg így reagálunk: „Vicces lenne, ha nem lenne ennyire komoly”. Pszichoanalitikus szempontból inkább az lenne a helyénvaló, ha azt mondanánk, hogy éppen az teszi ennyire viccessé, hogy ilyen nagyon komoly. Freud (1905) megtanított arra, hogy vegyük komolyan a viccet, és hogy a nevetésben egyszerre fejeződik ki örömünk és szorongásunk is. Mi lehet a klímaváltozás témájában a humor szerepe? A tagadás, menekülés, jelentéktelenítés egy módja, vagy ha a komédiázás abban segít, hogy a környezettudatosságot egyfajta üres papolásnak állítsuk be? Lássunk néhány klíma-viccet ennek megvilágítására.

Jay Leno (Kurtzman, 2010) vicce ekképpen szól: „Az ENSZ újabb beszámolója szerint a klímahelyzet még annál is rosszabb, mint ahogy eddig feltételeztük. Ez nagyon rossz hír, hiszen eddig úgy tudtuk, hogy a klímaválság a Föld pusztulását fogja okozni.” A kontextusból kivéve ez egyáltalán nem vicces, hanem rendkívül félelmetes. A nevetés talán az egyetlen érzelmi reakció, ami a rettegést képes ellensúlyozni. Jimmy Kimmel így gúnyolódott a kormányzat elkenő retorikáján: „Bush elnök remek ötlettel állt elő: Ha tényleg szeretnénk a hőmérsékletet számottevően lecsökkenteni, térjünk át a Fahrenheitről Celsiusra.” (Uo.) Ha találunk egy viszonylag könnyű célpontot, amin nevethetünk, vagy ha sikerül kisajtolnunk valami vicceset, az mindig rímél a bennünk szunnyadó vágyra, hogy bár lehetne minden súlyos problémára valamilyen egyszerű megoldást találni, és bár úgy lenne, hogy megfelelő megvilágításból tekintve minden problémánk semmivé foszlik.

George Monbiottól származik a kedvenc viccem, aki egy neki küldött e-mailból idézett: „Köszönet azért a nagyszerű erőfeszítésért, melyet kifejtett, hogy az emberek figyelmét felhívja a klímaváltozás veszélyeire. Ha sürgősen nem teszünk valamit, az egész földgolyó desszertté változik.”¹ Monbiot így válaszolt: „Noha csábító lenne, a tudomány ezt a lehetőséget sajnos nem támasztja alá.” (Hickmann, 2008) De az egész színjáték a másik oldaláról is nézhető: télen minden klímaszkeptikus elégtétellel bámul a hóföretegbe, noha mindannyian tudjuk, hogy a klímaváltozás nem vicc.² (Coren, 2010) A *South Park* egyik epizódjában az önelégült környezettudatosok kárára sütnék el egy szóviccet: hibrid-autójukból olyan elviselhetetlen gőg (szmog) árad, hogy sürgősen vissza kell cserélniük SUV-ra (terepjáróra) (Butler, 2008). Freud tanítását, miszerint a vicc valójában komoly dolog, a klímaharcosok nagyon jól ki tudnák használni, és esetleg a humor eszközével olyan vidékeket is be tudnának cserkészni, ahová a szigorú zöld felettes én (Randall, 2005) nem ereszkedik alá.

¹ desert = sivatag, dessert = desszert. (A ford.)

² is snow joke/is no joke = hóvicc/nóvicc (A ford.)

Hiány vagy konfliktus: hibás vészjelzés vagy halálfélelem?

„A klímaváltozás egyedülálló kompozícióban egyesíti mindazt, amivel szemben a legnehezebb felvenni a harcot. [...] Mint a halálos betegségek, melyek tökéletesen el tudnak rejtőzni az immunrendszer elől, a klímafenyegetés teljes mértékben képes összezavarni problémamegoldó képességünket.” (Marshall, 2005)

Általánosságban elmondható, hogy jól fel vagyunk vértézve olyan veszélyek ellen, melyeknek közvetlen, világos, jól látható, egyszerű okai vannak, könnyen azonosítható „ellenséggel”, nyilvánvaló, közvetlen személyes következményekkel. A klímaváltozás sajnos láthatatlan, rendkívül komplex, bizonytalan kimenetelű, és mi *valamennyien együtt* vagyunk érte felelősek. Így egyfajta végső bystander-effektus³ példájává is válhat, az ahhoz kapcsolódó felelősség-diffúzióval egyetemben (Hudson és Bruckman, 2004; Darley és Latané, 1968).

Annak illusztrálására, hogy a klímakérdések milyen különös módon képesek kikapcsolni vészjelző készülékünket, Marshall összehasonlítja a klímaváltozást más lehetséges, reális veszedelmekkel. Például az YK2 számítógépes vírus komplex volt, nem egyetlen meghatározott ellenség okozta, bizonytalanok voltak a lehetséges következményei, de hatásának meghatározott határideje volt, úgyhogy azon nyomban nyilvános közfigyelmet (egyes esetekben virtuális pánikot) váltott ki, amelyre gyors, egységes fellépés következett, és 60 milliárd dollárt különítettek el a megfékezésére (Marshall, 2005). Vagy nézzünk egy elképzelt jövőbe vetített veszedelmet (bár a klímaváltozás már most a jelenben is érezteti a hatását):

„Tegyük fel, hogy a csillagászok felfedezik, hogy ötben év múlva becsapódik egy meteorit, ami olyan nagy lesz, hogy komoly rombolást fog véghezvinni, és tartós változást idéz elő földünk időjárási viszonyaiban. [...] Egészen biztosra vehetjük, hogy egy ilyen hír nagymérvű, kitartó globális mozgósítást váltana ki [...]. Rengeteg rakéta van a világon, és rengeteg ember rendkívüli módon szeret velük játszani, [...] noha ennek az elképzelt eseménynek a hatásai nagyon hasonlóak lennének ahhoz, amit a klímaváltozás okoz, cselekvésre ösztönözne, mert a bajnak lenne egy világos, (és egyszerű) külső oka.” (Marshall, 2005.)

Ha egy azonosítható ellenséges népcsoport lenne az ok (például ha Észak-Korea vegyi fegyverekkel akarná megváltoztatni a föld klimatikus viszonyait), akkor egész bizonyosan erőteljesen reagálnánk. E szerint a modell szerint a klímaváltozás egészen egyedülálló, és nem nyomja be a szokásos gombokat, úgyhogy „minden vonatkozásában, sajnálatos, sőt tragikus módon azokat a helyeinket veszi célba, ahol lelkileg egyáltalán nem vagyunk készek a cselekvésre”. (Uo.) De vajon csupán erről

³ A bystander-effektus a szociálpszichológia ismert koncepciója annak a leírására, hogy egy nyilvános problémahelyzetben az emberek nagy része passzív bámszokóvá válik a felelősség megosztása miatt. (A ford.)

lenne szó? A hiány modellje elegendő magyarázat lenne rá, hogy ennyire tétlenül szemléljük a klímaváltozást? Bigda-Peyton ezt kérdezi:

„Lehetséges, hogy az emberek azért bánnak ilyen kíméletlenül az őket körülvevő természettel, mert a természetben olyan kétségtelenül megmutatkozik a halál elkerülhetetlensége? [...] Ha az emberek úgy kezelik a természeti forrásokat, mintha azok végtelenek lennének, akkor fenntarthatják saját létezésük végtelenségének illúzióját is. Még mindig könnyebb kínozni a természetet, mint szembenézni a halállal” (Bigda-Peyton, 2004, 261).

A pszichoanalitikusok már régen felvetették, hogy még olyankor is, amikor valamilyen konkrét testi fogyatkozás áll egy tünet hátterében, meg kell vizsgálni, hogy az elme hogyan alkalmazkodik dinamikusan a hiányhoz, hogyan küzd meg vele. Újabban például fokális agyi lézióban szenvedő pácienseknél vizsgálják ezt a neuropszichoanalitikusok (Kaplan-Solms és Solms, 2000). A klímaváltozásra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a fenyegető katasztrófa árnyékában kénytelenek vagyunk szembesülni a halállal kapcsolatos szorongásainkkal és fantáziáinkkal. Marshall (2005) ezt írja:

„Megdöbentett, amikor saját érzelmi reakcióim megfigyelése nyomán rájöttem, hogy a klímafenyegetés rendkívül erőteljesen érinti azt a témát, ahol a tagadás valójában lélektani erőforrásnak számít: ez nem más, mint a saját halandóságunkra adott reakciónk. A halálhoz hasonlóan a klímahelyzet is folyamatos és visszafordíthatatlan veszteség-érzéssel jár. Azt az érzést kelti, hogy a környező, állandónak tapasztalt világunk nem más, mint egy futó álom, és megsemmisülésre ítéltetett, akárcsak mi magunk. Amikor az ablakon kinézve arra gondolok, hogy mindaz, amit most odakint látok, belátható időn belül semmivé lesz, és talán csak átsuhanó emlékek vagy gyűrött fényképek maradnak utána – akkor ez ugyanazt a hűrt pendíti meg bennem, mint amikor saját személyes elmúlásomra gondolok.”

Ez az egész tulajdonképpen valami még alapvetőbbet érint. A kultúrantropológus Ernest Becker munkájára támaszkodó Terrormenedzsment Teória (TMT) empirikusan bizonyította (pl. Greenberg et al., 2000), hogy amikor saját halálunkról elmélkedünk, akkor erősebben kezdünk ragaszkodni kizárólagos és merev világnézetünkhöz, és határozottabban kizárunk minden, a mienkétől eltérő vélekedést. A TMT kapcsán Becker amellett érvel, hogy a világnézet egyik legalapvetőbb szerepe, hogy kulturális-szimbolikus védelmet nyújtson halálfélelmünkkel szemben, amely máskülönben egészen bénítóan hatna ránk, lévén hogy mi vagyunk az egyetlen olyan faj, amelyik elmélkedni képes a halálról (és annak elkerülhetetlenségéről). A különböző kultúrákba ágyazott világnézetek szimbolikusán a halhatatlanság ígértét hordozzák, mert vagy a halál utáni étellel, vagy azzal kecsegtetnek, hogy halálunk után kultúránk és nézeteink továbbra is fennmaradnak.

A TMT alapján a klímafenyegetés árnyékában csak még merevebben ragaszkodunk a világnézetünkhöz. Ugyanakkor a klímaváltozás meg is rendíti világnézetünket, vagy közvetlenül, a kaotikus klímahelyzetet megtapasztalása révén, vagy a klímakutatók és tudósok jóslatainak következtében, melyek radikális változásokat helyeznek kilátásba – és ha ez a legalapvetőbb védekezésünk meginog, akkor az elementáris mértékben fel fogja erősíteni a halálfélelmünket. Ez egy végzetes pozitív visszacsatolási kört hozhat létre. Sohasem volt könnyű megváltoztatni az életmódunkat, de különösen nehéz napjainkban, amikor pedig a legégetőbb szükség lenne rá. Ezen a ponton sokféle formában a hasítás védekezési mechanizmusa lép életbe, ami különösen jellemző a politikusokra:

„Miniszterelnökünk például azt nyilatkozta, hogy »a klímaváltozás komoly kihívás, amelynek visszafordíthatatlan romboló hatásai vannak, és amely elkerülhetetlen befolyással lesz az egész emberiség sorsára«. Legfőbb tudományos tanácsadója szerint is ez a legsúlyosabb kérdés, amellyel szembe kell néznünk. És mégis, a kormány intézkedéseiből szinte semmi nem tükrözi ezt az ékesszólást. Helyette mindaz, amit a klímaváltozás ügyében tesznek, zűrzavaros, alulfinanszírozott, és alá van rendelve a legjelentősebb széndioxid-kibocsátó iparágak érdekeinek.” (Marshall, 2005)

Mindez alapvető kérdésekkel szembesíti az ökopszichoanalízis tudományát. Vajon a „deficit” vagy „deficitszorongás-védekezés” modellje alkalmazható jobban a kialakult helyzetben? Más szavakkal: tétlenségünk háttérében (egyéni és társadalmi) szorongás és erre következő védekezés áll, vagy inkább az, hogy tudatosságunk jelenlegi szintjén képtelenek vagyunk ezt a túlságosan elvont és bonyolult kérdéskört felfogni? Ezen múlik, hogy milyen stratégia bizonyul hatékonynak, és mi az, ami netán éppen visszafelé sülni el. A környezettudatos kampányoknak üzeneteikkel vajon az érzelmekre kellene hatniuk, hogy a téma sürgősségének ábrázolásával ériék el, hogy az emberek zsigerileg reagáljanak egy amúgy elvont témára, vagy a „félelem ökológiája” (Žižek, 2007) végül nemkívánatos hatással járna, mert a szorongással szembeni védekezéseink csak még merevebbé és végletesebbé válnának?

Ez utóbbi esetben hatékonyabb stratégia lenne, ha azonosítanánk ezeket a mély szorongásokat, hogy megküzdhessünk velük, és kimozduljunk megrekedt helyzetünkéből, noha sajnos ehhez az átdolgozáshoz meglehetősen kevés idő áll rendelkezésre, főleg mert globális mértékű változásra van szükség. A legvalószínűbb, hogy a kétféle magyarázat kölcsönösen hat egymásra. A klímaváltozás elvonatkoztatott formában legfőbb példája annak, amit Timothy Morton (2010c) „hiper-tárgynak” hív, amely „masszívan áthatol téren és időn, úgyhogy a semmilyen egyedi (helyi) megnyilatkozás nem képes felfedni annak totális jellegzetességeit”. Talán épp ezek a jellegzetességek jelentenek ideális háttérret ahhoz, hogy a védekező mechanizmusok, például a hasítás, a tagadás vagy az intellektualizáció könnyen és nagy hatékonysággal kibontakozhassanak. Ugyanakkor ezek mértéke döntő jelentőségű annak eldöntésében, hogy milyen pszichoanalitikus szempontú környezetpolitikai stratégiát szándékozunk kidolgozni.

Elhárító mechanizmusok a klímaszorongás tükrében

„A hasítás az elme nagyon leleményes megoldása arra, hogy viselkedésünket ne kelljen megváltoztatnunk, ugyanakkor valóságészlelésünket is megőrizhessük. Legtöbbünk éppen ebben az állapotban leledzik – egy hasított, széttöredezett, ellentmondó helyzetben, ahol tovább folytatjuk destruktív viselkedésünket, és közben valamelyes, korántsem teljes aggodalommal szemléljük az ökoszisztémát fenyegető, élénk tornyosuló veszedelmeket.” (Winter és Koger, 2004, 34.)

Az utóbbi időben a pszichológusok elkezdték használni a „klímatagadás” fogalmát (American Psychological Association, 2010; Marshall, 2001). Stanley Cohen (2001) gondolatmenete szerint, ha társadalmi szinten szembesülünk azzal, hogy kollektív morális felelősség terhel bennünket az emberi jogok tömeges megsértése miatt, akkor ez szinte mindig átmegy kollektív tagadásba, amely hallgatólagos megegyezésben nyilvánul meg, hogy bizonyos témákról nem beszélünk, és/vagy azok a témák egyáltalán nem is léteznek. Ezek többnyire tudattalan, társadalmi szintű egyezségek (Kaes, 2007), melyek apró interakciós jelekben nyilvánulnak meg, anélkül, hogy az egyénekből egyáltalán tudatossá válna, ami történik. Ez arra példa, amit a komplexitás-elméletben önszerveződésnek hívnak (Camazine et al., 2001; Piets, Muller és Brent, 2007), vagy amit Elliot Jacques (1955) társas fantázia-rendszernek, Menzies-Lyth (1988) pedig transzperszonális védekezési rendszernek hív.

Ezeket a jelenségeket úgy kell érteni, hogy az egyének elhárító mechanizmusainak alacsonyabb szintű interakciói magasabb szintű struktúrákká egyesülnek, és ezekből bontakoznak ki ezek az új tulajdonságok. Megint csak Žižektől idézünk (2007):

„A klímakatasztrófa kilátásával szembesülve vajon miért nem teszünk semmit? [...] A válasz megtalálásában segíthet bennünket Rumsfeld ismeretelmélete. Eszerint vannak ismert ismeretek. Ezek azok a dolgok, amelyekről tudjuk, hogy tudjuk. És vannak ismert ismeretlenek [...], ezek azok a dolgok, amelyekről tudjuk, hogy nem tudjuk. És vannak ismeretlen ismeretlenek is [...], ezek olyan dolgok, amelyekről nem tudjuk, hogy nem tudjuk. De Rumsfeld elfeledkezett egy döntő fontosságú negyedik fogalomról: az ismeretlen ismeretről, ami azokat a dolgokat foglalja magába, amelyekről nem tudjuk, hogy tudjuk. [...] Ez nem más, mint a freudi tudattalan, vagy Lacan szavaival élve »a tudás, ami önmagáról mit se tud«. Az ökológia vonatkozásában ezek a tudattalan hitek és vélekedések akadályozzák, hogy ténylegesen higgyünk egy lehetséges katasztrófa bekövetkeztében, és ez szövídik az ismeretlen ismeretlennel [...], ami olyan, mint látómezőnk vakfoltja: nem vesszük észre a hiányt, és olyan, mintha összefüggő képet látnánk.”

Cohen (2001) azt fejtegeti, hogy a tömeges tagadás leggyakrabban azokban a helyzetekben jelenik meg, amelyek megoldására kultúránk nem kínál lehetőséget, vagy ahol nincsen eszközünk a probléma súlyának felmérésére. Bion terminológiájával

kifejezve nincsen egy „gondolkodó”, aki engedné, hogy a gondolat napvilágra bukkanjon, nincsen alfa-funkció, ami engedné, hogy a traumás béta elem bekerüljön valóságunk álom-anyagába. Primo Levi (2010) írja, hogy az európai zsidók között azért voltak olyan kevesen, akik valóban felfogták volna, hogy megsemmisítés vár rájuk, mert erős hit élt bennük, hogy „morálisan lehetetlen dolog létezése nem lehetséges”. Marshall (2005) szerint:

„... intellektuálisan el tudjuk fogadni a klímaváltozás tényét, de [...] végtelenül nehéz elfogadnunk, hogy mi is vétkesek vagyunk abban, hogy ez a rettenetes helyzet kialakulhatott. Egyszerre vagyunk szemlélő tanúk és elkövetők, és ez a belső ellentmondás csak még jobban erősíti bennünk a tagadást. Történelmi tapasztalatok nyomán bejósolható, milyen védekezéshez fogunk folyamodni, amikor [...] unokáink azt fogják számon kérni rajtunk, hogy miért tettünk olyan keveset, mikor olyan sok mindennel nagyon is tisztában voltunk.”

Lertzman (2009) kifejti, hogy a hasításnak nemcsak a lélektani, hanem a társadalmi jelentőségét is meg kell értenünk (és bizvást hozzátehetnénk, hogy környezeti jelentőségét is, kiegészítve ezzel a Guattari-féle három ökológiát⁴). Mindennapi életünkben nagyrészt láthatatlan számunkra az a környezeti szövetek, melynek mi is részesei vagyunk. A szupermarketekben előre csomagolt élelmiszert vásárolunk, és noha nagyjából képesek vagyunk rá, hogy elméletileg tudatosítsuk, hogy a folyamatok milyen sokasága van a háttérben, jelenség-szinten csak az van előttünk, hogy az ennyivaló a polcokon készen vár rá, hogy elfogyassuk. A kapitalizmust támadó környezetkritika szerint az lehet az egyik cél, hogy megújuljon eredeti kapcsolatunk ezzel a szövetekkel, ezért gazdálkodói piacok, fair trade rendszerek kialakítását szorgalmazza; a globalizáció-ellenes megközelítésnek pedig az a módszere, hogy tájékoztat arról, hogy kedvenc áruházláncunk gyermekmunkán alapul, amit elfednek az olcsó árcédulák és a csillogó logók (Klein, 2009).

Sally Weintrobe (2011a) a lélektani tér és a természeti tér kapcsolatáról szóló írásaiban bemutatja a hasítás jelentőségét, és azt, hogy e két kapcsolódó térnek mi a jelentősége belső fantáziavilágunk megformálásában. Weintrobe (2011a) olvasatában a szabályozatlan kapitalizmus rombolóan hat nemcsak a külső, hanem a belső világunk (biológiai) sokszínűségére is. Szerinte a kapitalizmus „a hasítás és idealizáció kultúráját hozza létre, előmozdítja a csoporthoz tartozó hatalmasságoknak való alárendelődést és a félelmet az ellenségesnek bélyegzett, csoporton kívül rekedt erők eluralkodásától” (Weintrobe, 2011a, 2-3). „Elme-megosztásnak” hívja azt a jelenséget, amelyen keresztül belső világunkban őrzött kapcsolataink beszűkülnek, és felsőbbrendűségi érzésünktől vezérelve feljogosítva érezzük magunkat arra, hogy kihasználjuk a kapcsolat másik szereplőjét anélkül, hogy a bűntudat és a felelősség kellemetlen érzését el kellene viselnünk (Weintrobe 2011a, 3). Példa erre egy madarakat kedvelő személy belső világának gyarmatosítása:

⁴ Az ökológia Guattari-féle megközelítése fontos szerepet játszik a szerző könyvében, amelyből a szemelvény származik. Részletesen lásd a könyvben. (A szerk.)

„Egy embert, aki szereti a madarakat, és kirándulni is szeret, bele lehet csábítani, hogy már ne a madarakat szeresse, hanem önmagát mint a legkülönlegesebb távcső és legmodernebb túrabot birtokosát, aki nagyszerű képességei és lehetőségei folytán eljut a világ legjobb, legezotikusabb pontjaira, hogy ott kiránduljon és figyelje a madarakat. Ez végül növeli az illető ökológiai lábnyomát, ami káros a madarakra nézve. Feltételezésem szerint ez az ember részben szándékosan, részben szándékolatlanul hagyta magát gyarmatosítani. Valójában a természet iránti szeretete lett kihasználva és rosszra fordítva”. (Uo.)

Az így létrejött hasított belső tereknek van egy tér/idő vonatkozása, ami a másik ember és a természet iránti gondoskodó törődésünket azért semmisíti meg, mert az „messzi”, „valahol másutt” vagy a „távoli jövőben” van. Weintrobe azt is felveti, hogy a természet iránti szeretettel, gondoskodó, empatikus érzéseink eltompulása és belső világunk ezzel járó hasadása még a vadvilágról szóló természetfilmeket is áthatja (David Attenborough műsorait e tekintetben kivételnek tartja). Weintrobe szerint manapság erős bennünk a hajlandóság, hogy azonosuljunk egy idealizált, felsőbbrendű, elérhetetlen hőssel, miközben valódi érzéseink egyre inkább eltompulnak (Weintrobe, 2011a, 3). Hajlamossá váltunk, hogy valamiféle félelemmel vegyes csodálat alakuljon ki bennünk, ahol a csodálat nem a természetnek szól, hanem annak a hősi figurának, aki a természetet élénk tárja. Ezekben a műsorokban a vad tájak és a vadállatok természetes hangját lenémítják, és lecserélik valamilyen „hangos, durva, kellemetlenül antropomorfizált zenére, [...] amit hirtelen még durvább hang- és fel-felvillanó képi hatások színeznék, időnként valamilyen véres testrész látványával”. (Uo.) Mindez oda vezet, hogy érzéketlenné válunk a fájdalomra, és azonosulunk az agresszorral, ugyanakkor „enyhülnek aggodalmas depresszív érzéseink”, mert kialakul bennünk „egyfajta kiüresedett lelkiállapot, ami elszűrheti az itt-és-most valóságot, és aminek következtében aztán valamilyen felfújtt, grandiózussá növelt, álomszerű, regresszív vágyteljesítő énállapot jön létre bennünk” (Weintrobe, 2011a, 4).

Ez a hasítás vagy disszociáció nem olyasvalami, amit valahonnan felülről erőltetnek ránk, hisz közös összjátékunk hozza létre azt a folyamatot, amely vakká tesz bennünket kölcsönös függésünkkel kapcsolatban. Van olyan részünk, amely vágyik a kapcsolódásra, de Lertzmann (2009) szerint annak megvalósulása össze is törhet, traumatizálhat bennünket. Ugyanígy azok a környezetvédelmi kampányok, melyek agresszív büntudatkeltéssel igyekeznek oldani ezt a disszociációt, sokszor nem a várt eredményt hozzák. Lertzman felveti a következő kérdést:

„Ha egy gyerek rosszkodik, vezet-e bármilyen jóra, ha szidalmazzák? A válasz erre határozottan nem, hiszen sok olyan felnőttet ismerünk, akik ilyen környezetben nevelkedtek, és akik aztán felnőttkorukban bizonytalanok, szerencsétlennek érzik magukat, és önutálattól szenvednek [...]. Sokan érkeznek a környezetvédelem terepére is úgy, hogy büntudat gyötri őket, amit csak

mege erősítene k a környezetvédelmi médiakampányok [...], és tapasztalatunk szerint ez a leg ritkább esetben vezet megfelelő cselekvéshez.” (Uo.)

A vád és támadás helyett a pszichoanalízis választott eszköze a meghallgatás és a megértés, ami elsőre gyengének és hatástalannak tűnhet, különös tekintettel a helyzet sürgető jellegére. De Lertzman épp az ellenkezőjét állítja: „az analízis erőteljesen láttatja, ami van, és szeretettelgi eszközt kínál, hogy képesek is legyünk szembenézni vele”. Ezt összeveti a kleini tanban a depresszív pozíció irányába való elmozdulással, valamint a jóvátétel és külső-belső pozitív változás iránti vágyakozással. A „veszteségeinkkel, fájdalmainkkal és csalódásainkkal” való szembenézés kétségtelenül nehéz lesz, és minden bizonnyal „dühösek, frusztráltak és ingerültek leszünk, de ez aztán másfajta érzelmeknek adja át a helyét”. (Uo.)

A hasítás másik megjelenési formája az *intellektualizáció*, amikor valamilyen válságos helyzetben szétválasztjuk egymástól a tudatos megértést és a valódi megélt érzelmeket (akár az is ilyesmi lehet, ha könyvet írunk a pszichoanalízis és klímaváltozás kapcsolatáról, vagy előadást tartunk a klímakatasztrófáról szóló konferencián, ahova olcsó repülővel érkezünk). Néha könnyebb érzelmileg szembenézni az általános elvekkel, mint saját személyes felelősségünkkel, könnyebb elismerni azt, hogy *más* fajok vannak veszélyben, mint azt, hogy mi magunk. Ha mesterségesen elvonttá teszünk egy témát, az ugyan akadályozza a cselekvést, de megvéd bennünket attól, hogy rossz érzéseket kelljen átélnünk.

Az *eltolás* is egy olyan lelki mechanizmus, amelynek révén megküzdhetünk az intellektualizáció útján megtagadott érzéssel: ilyenkor érzelmeinkkel a valódi helyett valamilyen kevésbé fenyegető célpont felé fordulunk. Winter és Koger (2004, 36) példái szerint a klímaszorongás eltolása jelenik meg egyes hatástalan, ám rendkívül kényelmes gesztusokban, mint amikor bálnát ábrázoló pólót viselünk, vagy amikor „a természettel való újraegyesülés” céljával fosszilis energiát használó repülőgépeken utazunk egzotikus vidékekre. Másfelől a környezeti szorongás rátevéődhet idegen csoportokra vagy egyéb bűnbakokra, mint amilyen a migránsokkal szembeni gyűlöletkeltés vagy a terrorizmus elleni háború.

A bűnbakképzés bármikor megjelenhet, de a legkifejezettebb olyan helyzetekben, amikor nagymérvű a szorongás és bizonytalanság. Jó példa erre a koraújkori boszorkányüldözés, amely a vallásos-középkori világnézetből a modern tudományos világszemléletbe való átmenet idején terjedt el, és villámhárítóként szolgált számtalan (vallási, egzisztenciális, szexuális, pszichés) szorongás ellen. (E téma további tanulmányozásához lásd Lyndal Roper (1994): *Oedipus and the Devil: Witchcraft, Religion and Sexuality in Early Modern Europe* és Evelyn Heinemann (2000): *Witches: A Psychoanalytic Exploration of the Killing of Women* című műveit.)

Az eltolás jelensége megnyilvánulhat úgy is, hogy azokat hibáztatjuk, akik a „klíma-vészharangot kongatják”. Ez némileg ahhoz hasonlítható, ahogyan a pszichoanalízis emészthetetlen tanai a mai napig annyi negatív érzelmet képesek mozgósítani, amennyi elegendő egy egész Freud-temető gépezet (Tallis, 2009)

működtetéséhez (de hát tudvalevő, hogy az élőhalottak újra meg újra képesek kikelni a sírból). Marshall (2005) ezt írja:

„A klímaváltozás emlegetése rendkívül fenyegető mindazok szemében, akik az egyre nagyobb mértékű fogyasztást valamiféle jutalomnak fogják fel, mert egy élet munkáját fektették gazdagodásukba. A nagyszabású, félelmetes problémákkal szemben valamennyien kicsinek és gyengének érezzük magunkat, és még ha nem is fognak kifejezetten megbüntetni, sok jót se kapunk, ha hangosan szóba hozzuk őket [...]. Csak próbáljon valaki ilyenekről beszélni egy barátjának, amikor az éppen lebarnulva jön vissza a nyaralásról, és rögtön megérti, miről is van szó.”

Jól példázza ezt a cseh miniszterelnök, Václav Klaus, aki nemcsak határozottan tagadja az emberi eredetű klímaváltozást, de egyenest a náciizmushoz, fasizmushoz, sztálinizmushoz hasonlítja a környezettudatosságot (Dujisin, 2007). Mások „leökofasztáznak” bárkit, aki csak egy kicsit is zöld programmal áll elő. Mindezek a reakciók méltán tartanak számot pszichoanalitikusan tájékozott társadalomtudósok és környezetvédelmi szakemberek érdeklődésére.

Az eltolás jelenségénél maradván érdemes továbbgondolni Marshall (2005) felvetését arról, hogy korunk egyes irányzatai, noha a „földanya” spirituális tiszteletével nagyon is komolyan veszik a környezet védelmét, mégiscsak az eltolásban megnyilatkozó védekezést szolgálják. Marshall idézi egy mauritiusi luxusszálloda-lánc igazgatójának kijelentését: „Mi nagyon komolyan vesszük ezeket a környezetvédelmi kérdéseket [...]. Mauritiuson a mi társaságunk nyitotta meg az első feng shui szállodát, ahol az emberek ismét egyesülhetnek a természettel. Különleges feng shui ételeket szolgálunk fel, lekerekített formákat alkalmazunk, hogy mindezzel elősegítsük a chi áramlását” (uo.). Marshall szerint a fenti idézet a klímafenyregetésre adott tipikusnak nevezhető reakció, amiben a turisták is részt vesznek, akik hallgatva az új idők szavára és azonosulva a marketinggel hajlandóak felárat is fizetni, ha légkondicionált szobájukhoz még némi öko-barát szolgáltatást is kapnak. Ugyanakkor ha körülnézünk egy-egy népszerű könyvesboltban, azt találjuk, hogy több mint harminc könyv szól a feng shuiról, míg az otthoni energiatakarékosság lehetőségeiről egyetlenegy sem.

„A klímaváltozásról az emberek 80 %-a állítja, hogy szerintük nagyon súlyos kérdés, és mégis sokkal többen vannak, akik a házuk táján a chi energia áramlását szabályoznák és terelnék a megfelelő mederbe, mint ahányan arra viselnek gondot, hogy az igazi energia ne szálljon ki rosszul záródó ablakaikon át. [...] Nehéz nem úgy tekinteni a Feng Shuirra, mint például a dioxin ideológiai megfelelőjére, ami a test életfontos receptoraihoz kötődve blokkolja azok működését, és amit helyes táplálkozással el lehetne kerülni. [...] Ahelyett, hogy a fenyegető és megsemmisítő horderejű környezeti problémákkal szembenéznénk, [...] a könnyen megvalósítható és még szórakozást is ígérő pseudo-környezettudatosság útját választjuk.” (Marshall, 2005.)

A pszichoanalízis nem fogja megmondani, hogy mit tegyünk, de abban segíthet, hogy végiggondoljuk ezeket a súlyos kérdéseket, és elkerüljük a leegyszerűsítés, önmegnyugtató csapdáit. Az is fontos, hogy ne csak a klíma-tagadók vélekedéseiben, fantáziáiban és viselkedésében megnyilatkozó elhárító mechanizmusokat tanulmányozzuk, hanem vegyük észre ugyanezeket magában a zöldmozgalomban is. Ide tartozhat a moralizáló felettes én térnyerése, vagy ha álmegoldásokkal nyugtatjuk meg magunkat, vagy ha összeomlunk a kétségbeeséstől. Bármilyen formát öltsenek is, a társadalmi fantáziarendszerek úgy működnek, hogy képesek magukba építeni mindenféle eltérő egyéni és kollektív szükségletet, fantáziát, szorongást.

Az *elnyomás* szándékos törekvés arra, hogy a szorongáskeltő gondolatokat kiszorítsuk a tudatunkból. Tetteen érhető például abban, hogy az újságok félelmetes hírekről szóló cikkeit átugorjuk, vagy sosem gondolkodunk el azon, hogy milyen veszélyeket rejt az autóvezetés. Az elnyomás tudatos, és ezért kevésbé problematikus lelki mechanizmus, de csak előszobája egy mélyebb és immár tudattalan elhárító mechanizmusnak, az *elfojtásnak*. Winter és Koger (2004, 37) saját életükből hoznak erre példát: Winter egyszer csak rájött, hogy tudattalanul elfojtotta, amiről amúgy tudomása volt, mert évtizedeken át cikkeztek róla: hogy az otthonától pár mérföldre nukleáris hulladéktároló van. Ezt írják: „Úgy tűnik, a kormányzatoknak és a társadalmi berendezkedés egyéb tényezőinek nagyon is kapóra jön az elfojtás jelensége.”

A *reakcióképzés* különösen groteszk, de sajnálatosan gyakori elhárító mechanizmus. A reakcióképzés klasszikus formájában az egyén tagad egy késztetést, és közben erőteljes kifejezést adja az adott késztetés ellenkezőjének. Van egy bizonyos téma a „klímaszkeptikus” diskurzusban, ami egyfajta perverz kárörvendést von maga után a létrehozott szeméthez fölött, mintha az emberek annyira pazarlóvá válnának, hogy meggyőzik magukat, hogy az egészben nem hisznek, vagy nem törődnek vele. Mások (pl. Rust, 2008) azt fejtegetik, hogy a kényszeres fogyasztás azért öltött ilyen elképesztő méreteket, hogy feledtesse, milyen hatalmas környezeti károkat okozott a kényszeres fogyasztás. Ehhez még más veszélyes pozitív visszacsatolási körök is hozzájárulhatnak. Jogos a feltételezés, hogy a reakcióképzés a környezetvédők körében is felbukkan, ha másképp nem, hát kiélezett vita formájában afölött, hogy melyikük a zöldebb, vagy ki számít igazán zöldnek.

A környezetvédők és a környezetvédelem-ellenzők már-már ki se látnak a kölcsönös *projekciók* és *reprojekciók*, a jó és rossz közötti hasítás szövevényéből (vannak jó környezetvédők és gonosz fejlesztők, jóságos üzletemberek, akik válságos időkben elősegítik a gazdasági fejlődést és géprombolók, ökoterroristák és így tovább). Azt is végiggondolhatjuk, hogy a tenger, a szárazföld, a levegő, a víz és az egész „természet” (akár anyatermészetnek hívjuk, akár nem) mind igen alkalmas projekciós felületek, ami olykor mitikus méreteket ölthet. És ugyanígy az ipar, a technika, a civilizáció, stb. is különféle projekciók forrása, ami sokféleképpen teszi még bonyolultabbá kapcsolatunkat a környező világgal.

Žižek (2007) Morton nyomán (2007) azt mondja, hogy szükség lenne egy „természet nélküli ökológiára”, ami úgy értendő, hogy nagyon hasznos lenne megszüntetni a Nagy Romantikus Természetre vetített projekcióinkat. Jordan (2009) hasonlóképpen arra figyelmeztet, hogy a természettel való kapcsolatunkat átszövik az

ellentmondásos hasítások, és viszonyulásunkban az idealizáció és a becsmérlés egyaránt kártékony. A nem túlságosan környezettudatos többség a környezetre vonatkozó aggodalmait (és büntudatát) az „aktivistákra” vetítheti, akik tesznek valamit, úgyhogy nekik azt már nem kell, az aktivisták szemében pedig a többség „gondatlan és önző”, úgyhogy nekik már nem kell magukat így érezniük. A pszichoanalitikus társadalomelmélet is úgy véli, hogy a projektív folyamatoknak döntő jelentőségük van a társadalmi rendszerek alakulásában, ami alól természetesen a klímaváltozásra adott társadalmi reakció sem kivétel.

A freudi analízis rendszerében a *szublimáció* a legérettebb elhárító mechanizmus. A szublimáció azt jelenti, hogy tudattalan szorongásainkat és késztetéseinket társadalmilag elfogadott tárgyra irányítjuk, és azon vezetjük le, ily módon hasznára vagyunk a társadalomnak (és ezt a pozitív odafordulást a nem-emberi környezetre is kiterjeszhetjük). A szublimáció során nem fojtjuk el, nem tagadjuk meg, de nem is mutatjuk ki egy az egyben az érzésünket, hanem átvisszük valamilyen kreatív tevékenységre, mint amilyen a művészet és a tudomány, de talán ide tartozhat a környezet iránti gondoskodás, aktív cselekvés is. A szublimáció és a reakcióképzés egyaránt vezethet környezetbarát viselkedéshez, de az utóbbit (amint Winter és Koger [2004] kifejti) mindig kísérheti egyfajta rejtett ellenségesség, szorongás, ítélkezés és olyan „véletlen” cselekvések, amelyek szembefordulnak a tudatos céllal. A szublimáció a reakcióképzésnél jobban együttműködik a „valóságelvvél”, de tisztán a freudi analízis eszközeivel néha nem könnyű a kettőt megkülönböztetni egymástól. Klein újraértelmezte a szublimációt, bevezetve a depresszív pozícióban megvalósuló reparáció fogalmát (Hinschelwood, 1994), amely alkalmasnak bizonyulhat a további eligazodáshoz, mint az alább következik.

Hogyan lehetünk úrrá az elhárításainkon?

„Nem foghatunk hozzá ahhoz a nagyon bonyolult feladathoz, hogy rendbe tegyük a környezetünkkel való viszonyunkat anélkül, hogy szembesülnénk saját dühünkkel és ellenérzéseinkkel; vagy akár a büntudattal, ami ránk nehezedik, amikor belátjuk, hogy mennyi szemetet hoztunk létre mi magunk. [...] Készen kell állnunk, hogy elviseljük a rémületet, a bánatot és a félelmet, amikor teljes valójában átlátjuk, milyen nagy bajban van a környezetünk. Ezzel felszabadíthatjuk mindazt a lelki energiát, amit mindaddig a védekezések fenntartására fordítottunk, hogy egy sokkal kreatívabb problémamegoldás szolgálatába állíthassuk. Pszichoanalitikus nézőpontból ez annyit jelent, hogy a problémáink megoldásához vezető első lépés az, ha hajlandók vagyunk elviselni a rossz közérzetet, amely mindennek nyomán keletkezik bennünk.” (Winter és Koger, 2004, 39-40.)

Szembesülnünk kell saját „piszkosságunkkal” – egyfelől önmagunk megtagadott részeivel, amelyeket mindezidáig a külvilágra vetítettünk vagy valamilyen más eszközzel védekeztünk ellenük, másfelől a kultúra árnyékában termelődött sokféle piszok és szemet fizikai valóságával. Slavoj Žižek más nyelvezetet használva ugyanerről beszélt *Examined Life* (Az élet úgy, ahogy van) című filmben (Astra, 2008), amikor úgy döntött, hogy nem egy buja őserdő közepén vagy egy csillogó tó partján, hanem inkább egy szeméttelen állva tárgyalja a környezetvédelem helyzetét,

arra biztatva a környezetvédelem szakembereit, hogy igyekezzenek szeretni, de legalábbis elviselni az ilyen helyszíneket is.

Winter és Koger (2004, 48-49) azt állítják, hogy „a környezeti problémák megoldásához vezető úton az első lépés, hogy *érző állapotba* hozzuk magunkat”. Ugyanakkor Mary Jane Rust (2008, 6) arról ír, hogy ez azért nehéz, mert „ha megengedjük magunknak, hogy érezzünk, szembetalálhatjuk magunkat egy sor erőteljes érelemmel: a jövőtől való félelem és szorongás, vagy az elkeseredés amiatt, hogy mennyire hiányzik belőlünk a politikai akarat, vagy a rengeteg veszteség feletti gyász és a büntudat, hogy mi is okai voltunk, hogy ide jutottunk – és így tovább”. Másfelől „mihelyt elzárjuk az érzés útját, nyomban elveszítjük kapcsolatunkat annak valóságával, hogy mennyire közeli a baj”. (Uo.) Bármennyire fájdalmasak is ezek az érzések, teljes mértékben érvényesek jelen helyzetünkben, és ha nem éljük át őket közvetlenül, akkor „pszichikumunk egy részét lefoglalja a védekezés, s ezzel megfosztjuk elménket attól a képességétől, hogy kreatívan ráleljen a megfelelő megoldásra” (Winter és Koger, 2004, 8).

Hogyan lehet megélni az érzéseket anélkül, hogy ezzel elviselhetetlen terhet vegyünk magunkra? Nicholsen (2003) válasza szerint ehhez arra van szükség, hogy szeretetkapcsolataink „megtartó környezete” kellő biztonságot nyújtson a számunkra. Ez az ökopszichológia és ökotérápia témájához visz minket. Ezt valósítják meg például Joanna Macy (1995) „kétségbeesés és felemelkedés workshopjai”. Végezetül hangsúlyoznám, hogy Freud munkája az első, alapvető lépés az ökológia bármely pszichoanalitikus megközelítése számára. Ugyanakkor Freud túlnyomóan egyszemélyes ösztönpszichológiájának megvannak a maga korlátai, amit a tárgykapcsolat elmélet kapcsolat-központúbb megközelítése igyekezett orvosolni.

Frigyes Júlia fordítása

Felhasznált irodalom

American Psychological Association (2010). *Global Climate Change Psychology: Addressing a Multifaceted Phenomenon and a Set of Challenges*. Report of the APA Task Force on the Interface Between Psychology & Global Climate Change.

Bigda-Peyton, F. (2004). When drives are dangerous. Drive-theory and resource of over-consumption. *Modern Psychoanalysis*, 29, 251-270.

Camazine, S., Deneubourg, J-L., Franks, N., Sneyd, J. Theraular, G. & Bonabeau, E. (2001). *Self Organization in Biological Systems*. Princeton University Press.

Cohen, S. (2001). *Status of Denial. Knowing About Atrocities and Suffering*. Polity Press.

Cooper, J. (2007). *Cognitive Dissonance: 50 Years of a Classic Theory*.

Coren, G. (2010, January 9). If I hear another global warming joke, I'll... *The Times*.

http://thetimesonline.co.uk/tol/comment/columnist/giles_coren/article6981487.ece

Darley, J. – Latané, B. (1968). Bystander intervention in emergencies. Diffusion of responsibilities. *Journal of Personality and Sociology*. Routledge.

Dujisin, Z. (2007). Environmentalism as bad as communism. Interpress Service News Agency. <http://ibsnews.net/news.asp?idnews=37133>

Freud, S. (1905). A vicc és viszonya a tudattalanhoz. Ford. Bart István. In: Freud: *Esszék* (33-251). Budapest: Gondolat, 1982.

Freud, S. (1910). A „vad” pszichoanalízisről. Ford. Friedrich Melinda. [Thalassa, 2007, 18\(1\): 101-106](http://Thalassa.2007.18(1):101-106).

Freud, S. (1911). Formulations on the two principles of mental functioning. *SE XII* (213-226).

Freud, S. (1925). A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. Ford. Pető Katalin. In: Freud: *A szexuális élet pszichológiája* (193-203). Budapest: Cserépfalvi, 1995.

Greenberg, J., Arndt, J., Simon, L., Pyszczynski, T. & Solomon, S. (2000). Proximal and distal defenses in response to reminders of one's mortality: Evidence of a temporal sequence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26(1): 91-99.

Hickmann, L. (2008). Can you joke about climate change? *Guardian Environment Blog*.

<http://www.guardian.co.uk/environment/blog/2008/may/08/whyclimatechangeisnojoke>

Hudson, J. & Bruckman, A. (2004). The bystander effect: A lens for understanding patterns of participation. *Journal of the Learning Sciences*, 13(2): 165-195.

Jacques, E. (1955). Social systems as a defence against persecutory and depressive anxiety. In: M. Klein, P. Heimann & R. Money-Kyrle (eds.), *New Directions in Psychoanalysis* (478-498). Karnac.

Jonsson, P. (2010). Climate scientist exonerated in 'climategate' but public trust damaged. *Christian Science Monitor*.

<http://www.csmonitor.com/Environment/2010/0707/Climate-scientist-exonerated-in-climategate-but-public-trust-damaged>

Kaes, R. (2007). *Linking, Alliances, and Shared Space: Groups and the Psychoanalyst*. IPA Publications.

Kaplan-Solms, K. & Solms, M. (2000). *Clinical Studies in Neuropsychanalysis: Introduction to A Depth Neuropsychology*. Karnac.

Klein, N. (2009). *No Logo*. Picador.

Kurtzman, D. (2010). Global warming jokes: Late-night jokes about global warming. <http://politicalhumor.about.com/od/environment/a/globalwarming/htm>

Lertzmann, R. (2008). Environmental anxiety: Moving from 'flight' to 'fight'. http://www.greenawards.co.uk/about/blog?item=environmental_anxiety:_moving_from_flight_to_fight

Lertzman, R. (2009). The ability to split. <http://www.rennlertzman.org/blog/?p=145>

Levi, P. (2010). Beyond judgment. http://connexions.org/CxLibrary/Docs/CX5018_BeyondJudgement.htm

Macy, J. (1995). Working through emotional despair. In: T. Roszak, M. Gomes & A. Kanner (eds.), *Ecopsychology: Restoring the Earth, Healing the Mind* (240-251). Sierra Club Books.

Marshall, G. (2001, September 22). The psychology of denial: Our failure to act against climate change. *The Ecologist*. <http://ecoglobe.ch/motivation/e/clim2922.htm>

Marshall, G. (2009, March 7). *Strategies of evasion and denial in social attitudes to climate change*. Lecture given at the University of the West of England "The Psychological and Political Challenge of Facing Climate Change" Conference. Co-sponsored by Psychotherapists and Counsellors for Social Responsibility.

Matte-Blanco, I. (1998). *The Unconscious as Infinite Sets: An Essay in Biogenetic Structuralism*. Karnac.

Menzies-Lyth, I. (1988). *Containing Anxiety in Institutions: Selected Essays, Vol. 1*. Free Association Books.

Morton, T. (2007). *Ecology Without Nature: Rethinking Environmental Aesthetics*. Harvard University Press.

Morton, T. (2010c, November 9). Hyperobjects are Nonlocal [Blog post]. <http://ecologywithoutnature.blogspot.com/2010/11/hyperobjects-are-nonlocal.html>

Nicholsen, S. (2003). *The Love of Nature and the End of the World: The Unspoken Dimensions of Environmental Concern*. MIT Press.

Piers, C., Muller, P. & Brent, J. (eds.) (2007). *Self-Organizing Complexity in Psychological Systems*. Jason Aronson.

Randall, R. (2005). A new climate for psychotherapy? *Psychotherapy and Politics International*, 3(3): 165-179.

Shevrin, H. (1996). *Conscious and Unconscious Processes: Psychodynamic, Cognitive, and Neurophysiological Convergences*. Guilford Press.

Weintrobe, S. (2011a). On healing split internal landscapes. "Engaging with Climate Change: Psychoanalytic Perspectives" Conference, October 2011. *The Institute of Psychoanalysis News & Events Issue*.

Winter, D. – Koger, S. (2004). *The Psychology of Environmental Problems*. Lawrence Erlbaum Associates.

Žižek, S. (2007). Censorship today: Violence, or ecology as a new opium for the masses. <http://www.lacan.com/zizecology1.htm>

Robert D. Stolorow

A Föld bolygó: omladozó metafizikai illúzió*

Mi segíthet nekünk abban, hogy szembenézzünk azzal a szörnyűséggel, amivel a klímaváltozás fenyeget bennünket?¹

Wittgenstein úgy jellemezte a filozófiát, mint „harc az ellen, hogy nyelvünk a maga eszközeivel értelmünket megbabonázza” (1953/1998, 79.). Egy korábbi esszénkben (Stolorow & Atwood, 2017) Atwood és én Wittgenstein ezen megbabonázással kapcsolatos koncepcióját arra használtuk fel, hogy bemutassuk a különböző fajta metafizikai illúziók genezisét. A szó helyére egy képet vetítünk, amit aztán úgy képzelünk el, mint egy magában való dolgot, egy örökkön való entitást. Egy ilyen metafizikai illúzió – szavak által közvetítve és képek nyomán megtestesülve – a tragikusan véges és múlandó létezés egy folyamatos és örökké változatlan realitással helyettesíti. Állításunk szerint a tapasztalat ilyenét metafizikalizálása elterjedt a mindennapi életben. Mindennapi jóllétünk egyik központi entitása maga a Föld bolygó. A Föld, ontológiailag és szó szerint is az a talaj, amin megvethetjük a lábunkat. Alapot biztosít létezésünk számára.

Úgy tartják, hogy kései munkásságában Heidegger elmozdult a fenomenológia felől egy metafizikai realizmus irányába. Valószínűleg pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy a kettő komplex ötvözetének irányába mozdult el. Ez a jellemzés minden bizonnyal „Építés, lak(oz)ás, gondolkodás” (1951) című előadása estében is érvényesnek tekinthető, amely fontos bepillantást enged a Föld ontológiai jelentőségének kérdésébe. Valójában Heidegger azt állítja ebben az esszében, hogy az emberre jellemző létezés (egzisztencia) fundamentális jellemzője a lakozás. Ez a lakozás teret, helyet és otthont igényel, és ez az otthon a Föld. Ebben a vízióban a Föld biztosítja a talajt az emberre jellemző létezés számára. Az emberek számára a létezés a Földön való lakozást jelenti, és a lakozás megköveteli, hogy védelmezzük és megőrizzük a Földet, amely alapot biztosít számunkra. Jellemző módon ezt a védelmezettséget egy metafizikai illúzióban keressük, amely ezt a sérülékeny bolygót egy legyőzhetetlen örökkévaló entitássá formálja át. A klímaváltozás veszélyeinek közeledtével ez az ősrégi metafizikai illúzió hasznavehetetlennek bizonyulhat.

* Eredeti megjelenés: Robert R. Stolorow: Planet Earth: Crumbling Metaphysical Illusion. *Society for Humanistic Psychology Newsletter*, July 2019.

¹ Szeretném hálámat kifejezni George Atwoodnak, Susanne Claxtonnak és Julia Schwartznak bátorító megjegyzéseikért és értékes javaslataikért.

Heidegger számos egymással összekapcsolódó kifejezést használ, hogy a Földön lakozást mint magatartásformát jellemezze: a lakozás gondoskodást, védelmet, megóvást, törődést, fenntartást, nevelést, ápolást, biztonságban tartást, megkímélést, megmentést jelent. „A halandók annyiban laknak, amennyiben a földet (meg) mentik” (Heidegger, 1951/2002, 4.). Számomra az a legfigyelemreméltóbb, hogy a lakozás ezen megnyilvánulásai maguk után vonják a Föld sebezhetőségének felismerését, és sokkal inkább arra való reakcióknak tekinthetők, mintsem egyfajta kitérésnek vagy elfordulásnak attól. Más szóval ezek maguk után vonják a Föld örökké tartó legyőzhetetlenségének kényelmes metafizikai illúziójáról való lemondást. Egy személyes beszámoló (Stolorow, 2018) megvilágíthatja, hogy milyen óriási hatással lehet ránk az, ha a Föld állandósága és változatlansága kérdésessé válik. „Több mint három évtizeddel ezelőtt elvittem a kisfiamat egy planetáriumi bemutatóra a New York-i Természettudományi Múzeumba. A bemutató során elhangzott az a jóslat, miszerint egymilliárd év múlva a nap »vörös óriássá« válik, ami elnyeli és elpusztítja az egész Naprendszer. Ez a vízió szörnyűséges érzéssel töltött el... A nap elnyelő vörös óriássá válása nemcsak az emberi lények, hanem az egész emberi civilizáció elpusztulását jelenti... Az ilyen lehetőség bekövetkezését előlegező rémületet »apokaliptikus szorongásnak« nevezném” (12.). Ehhez most hozzátenném, hogy mindez a Föld örökkévalóságának és sebezhetetlenségének metafizikai illúzióját is összezúzza. Az emberi létezés nem képes túlélni a közelgő otthontalanságot, amivel a klímaváltozás fenyeget bennünket, ami annyira szörnyűséges lehetőség, hogy az emberek inkább elfordulnak ettől az egésztől, megpróbálva elkerülni a fenyegetést és ezáltal ellehetetlenítve a megoldások keresését. (Az ilyen jellegű apokaliptikus otthontalanságot vetíti előre az, ahogyan otthonok és más épületek pusztulnak el erős viharok, árvizek, tűzvészek és a globális felmelegedés más jelenségei nyomán.)

Mi segíthet bennünket abban, hogy szembenézzünk azokkal a szörnyűségekkel, amelyekkel a klímaváltozás réme fenyeget bennünket? Én az egymással lakozás egy formáját javaslom, amit *érzelmi lakozásnak* nevezek (Stolorow & Atwood, 2018). Ez egy aktív, elkötelezett és résztvevő magatartásforma, amit az érzelmi trauma terápiás megközelítési lehetőségeként ajánlottam. Az érzelmi lakozás során az egyén felkarolja az érzelmileg szenvedő másikat, és részt vesz a fájdalmában. A nyelvezet, amelyet a másik traumatikus tapasztalatának megszólításakor alkalmazunk „frontálisan ütközik” a traumával, megnevezi a kibírhatatlant és az elviselhetetlent, kimondja a kimondhatatlant, nem enyhítve azt bármely csillapításra, vigasztalásra vagy megnyugtatóra való törekvéssel – az ilyen erőfeszítéseket ugyanis a másik egyöntetűen a traumától való elfordulásként éli meg. Annak érdekében, hogy a klímaváltozás veszélyeinek nyomasztó hatásait kezelni tudjuk, a kölcsönös érzelmi lakozást a Földön lakozásunk részévé kell tennünk, ami elviselhetőbbé teszi azt az apokaliptikus szorongást, amelyben mindannyian osztozunk.

Felhasznált irodalom

Heidegger, M. (1951). Építés, lak(oz)ás, gondolkodás. Ford. Schneller István. In: Schneller István: *Az építészeti tér minőségi dimenziói* (257-270). Budapest: Librarius,

2002.

<http://www.filozofia.bme.hu/materials/kerekgyarto/PhD/szovegek/Fenomenologia/Martin%20Heidegger%20-%20%C9p%EDt%E9s,%20lakoz%E1s,%20gondolkod%E1s.pdf>

Stolorow, R. D. (2018). Death, afterlife, and doomsday scenario. *Trauma Psychology News*, 13(3): 12-13.

Stolorow, R. D. – Atwood, G. E. (2017). The phenomenology of language and the metaphysicalizing of the real. *Language and Psychoanalysis*, 6(1): 4-9.

Stolorow, R. D. – Atwood, G. E. (2018). *The Power of Phenomenology: Psychoanalytic and Philosophical Perspectives*. London & New York: Routledge.

Wittgenstein, L. (1953). *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Budapest, 1998.

Kőváry Zoltán fordítása

Federmayer Éva

Ökofeminizmus: női kalauz az ökológiai-társadalmi összeomlás elkerüléséhez*

„A jelenlegi válság nem csupán ökológiai válság, hanem az elmélet válsága is, mely Doppelt (2008) szerint »a gondolkodás legmélyebb válsága az emberi történelemben«; tévedés, melynek ismérve a »rendszerválság« [...]. A már régóta sokféle diszciplínára és al-diszciplínára osztott tudományok folyamatosan és egyre kisebb területekre töredeznek szét, melyek kutatói gyakran még a szomszédos al-diszciplínákat sem értik egészen, s ez komoly akadálya az átfogó kutatásnak. A változó klíma és a veszélyeztetett bioszféra aláaknázza a tudományok alapfeltevéseit; egyik sem rendelkezik a feladat ellátásához szükséges megfelelő eszközökkel, s ez alól a pszichoanalízis sem kivétel.” (Dodds, 2011, 14.)¹

„Ha elfogadjuk, hogy a tudósok arra a következtetésre jutnak, hogy a társadalmi összeomlás elkerülhetetlen, akkor a kérdés a következő: Melyek azok a normák és viselkedésminták, amelyek értéket képviselnek a számunkra, és amelyeket az emberi társadalom meg kíván tartani a túlélésért folytatott küzdelem során? Ez jól mutatja, hogy a mélyalkalmazkodás a rezilienciánál jóval többet jelent.” (Bendell, 2018)

„És ti még mindig nem vagytok elég érettek ahhoz, hogy kimondjátok a valóságot. Elárultatok minket. De a fiatalok már kezdenek rájönni erre. A jövő generációinak szeme rajtatok van. És ha ti úgy döntötök, hogy cserbenhagytok minket, soha nem fogunk megbocsátani. Nem engedjük, hogy ezt megússzátok. Itt és most mi meghúztuk a határt. A világ kezd felébredni. És jön a változás, ha tetszik nektek, ha nem.” (Thunberg, 2019. szeptember 23.)

Joseph Dodds ökopszichoanalízist sürgető könyve, Jem Bendell mélyadaptációt javasoló útmutatója és Greta Thunberg felháborodott generációs vádja csupán három, ám erőteljes és józan hang a globális kakofóniában, mely a földtörténet „nem-emberi” (*nonhuman*) környezetének válságjelenségeit (az élővilág földtörténetének hatodik tömeges kipusztulását, a globális felmelegedést, a tengerek elsavasodását és a Föld szeméttelappé válását) emberi tevékenységgel hozza összefüggésbe. A második modernitás globális kockázati társadalmában a fenyegető ökológiai katasztrófajelenségekkel együttjáró társadalmi összeomlás(ok) belátása, átfogó értelmezése és megfékezése túlélési feladat, amely civilizációs változtatást követel. Az

* Ez a tanulmány nem jöhetett volna létre a CEU (Central European University, Budapest) infrastruktúrája, könyvtárának szellemi forrásai nélkül.

¹ Ha nem áll rendelkezésre magyar fordítás, az idézett szöveg a szerző, Federmayer Éva fordítása.

emberi és nem-emberi természet, a bent és a kint, az én és a másik viszonya halaszthatatlan és radikális átformálást kíván. Ebben az értelemben az egyéni, közösségi, kulturális és ökológiai válságjelenségek esélyként is felfoghatók: lehetőségét azoknak a „letanulásoknak” (*unlearning*) és újratanulásoknak, melyek során – Lányi Andrást parafrázálva – az ember már nem fáj többé a földnek (Lányi, 2010). Az ökofeminizmust is ilyen esélyteremtő lehetőségnek látom. Írásom célja, hogy a magyar olvasó számára felvázoljam jelentőségét, kialakulását, irányultságait, ismertetve és értelmezve főbb témáit és módszereit. Az immár fél évszázada jelen lévő és sok irányban szerteágazó ökofeminista gyakorlatokra és elméletekre részletesen kitérni lehetetlen vállalkozás lenne bármely folyóirat keretei között. Ezért teljességre nem törekedhetem. Szituálított tudásomra támaszkodva, néhány meghatározó szerzőre és jelentős témára fókuszálva, a terminológia magyarításával és hazai kontextusba helyezésével kívánok az ökofeminizmusról megfelelően átfogó és meggyőző képet adni.

Az ökofeminizmus (*ecofeminism*) az 1970-es években kezdődő-formálódó, sokféle irányultságú mozgalom és szellemi irányzat összefoglaló neve.² A társadalmi, kulturális és ökológiai válságjelenségeket egymással összefüggő, rendszerszerű értelmezések mentén kívánja megragadni, a történelmileg hozzárendelt társadalmi nemmel (genderrel) megjelölt női jelenlétet középpontba helyezve.³ A társadalmi igazságosság és a környezeti igazságosság, továbbá az emberi és nem-emberi természet egymást feltételező episztemológiai, ontológiai és etikai összefüggéseire úgy irányítja a figyelmet, hogy az elnyomás, felügyelet és ellenőrzés rendszerei ellen strukturális változtatások igényével lép fel – az anyagi értelemben vett fejlődés és *jólét* egyeduralmát elutasítva – egy magasabb minőségű inkluzivitás, az egyéni–társadalmi–kulturális és környezeti *jólét* érdekében.⁴

A férfielvű patriarchátusok a nőket – hozzárendelt társadalmi nemüknél fogva, a nyugati típusú iparosítás és urbanizáció korszakától kezdve – elsősorban gondoskodó, reprodukciós munka végzésére jelölték ki, melynek célja a testi (illetve nemzettesti) újratermelés, a testekről való gondoskodás, egészségmegőrzés, ápolás, érzelmi munka, a mikrokörnyezet (család, kisközösség) makrokörnyezetbe (társadalmi osztályba,

² Bár előfordulnak más megnevezések is (feminista ökokritika, ökológiai feminizmus, radikális ökológia, feminista környezettudatosság), mára az „ökofeminizmus” széleskörűen átfogó kifejezéssé vált (Gaard, 2010; Gaard, Estok és Oppermann, 2013; Salleh, 2017; Mallory, 2018). A felmerülő terminológiai és tartalmi kérdésekre írásomban később röviden kitérek. A felsorolásban szereplő „feminista ökokritika” jelentése specializálódott: az ökofeminizmus irodalommal és kultúrával foglalkozó ágát jelöli. Az angol nyelvű kortárs feminista ökokritika az 1990-es években (az USA egyetemeken és tudományos életében kialakuló) ökokritikai beszédmódot és referenciakeretet tágitja tovább és formálja át az angol-amerikai feminizmus második hullámából származó örökségét is folytatva: az ökokritika fősodró férfiközpontúságával szemben a női szerzőkre figyel, és az ökofeminizmusból ismert (gender, posztkoloniális, metszetelméleti, korporeális, stb.) szempontú értelmezésekre támaszkodik. Az amerikai ökokritika kialakulását meghatározó feminista ökokritika Annette Kolodny (1975, 1984) és Carolyn Merchant (1980, 1992, 2003) munkássága nélkül elképzelhetetlen. A magyarországi feminista ökokritikai publikációkat tekintve lásd Federmayer (2017, 2018, 2019); Hódosy (2018); Kérchy (2017, 2018a, 2018b).

³ A közelmúltban az ökofeminista írásokban megjelent a – gender-szempontú értelmezések finomításaként bevezetett – metszetelméleti irányultság is, mely a társadalmi nem, rassz/etnikum, társadalmi helyzet, egészségi/testi állapot, vallásos hit metszéspontjában észlelhető identitásmeghatározó struktúrák mintázatát vizsgálja. Az ökofeminizmus és interszekcionalitás (metszetelméleti) kapcsolatáról lásd King (2017).

⁴ Az ökofeminizmus megjelenéséről és történetéről röviden lásd Carolyn Merchant (1992, 194-196).

munkahelyi környezetbe, szexuális viselkedés-közösségbe) integrálása (Fraser, 2016). Ám a (női) háztartásvezető és gondozó-gondoskodó munka, miként azt az ógörög *oikosz* egymástól látszólag távoli jelentései is jelzik,⁵ magában foglalja a tágabb környezetről való gondoskodást, sőt az emberi és nem-emberi viszonyok közti anyagcsere-folyamatok zökkenőmentes biztosítását is. Ennek a „női” munkának súlyára és jelentőségére ébredtek rá azok a nők, akik az ökofeminizmus létrejöttében döntő szerepet játszottak: környezetvédő mozgalmakat és béketüntetések szerveztek világszerte, amelyek lakókörnyezetük, családjuk és közösségük védelmén kívül (nő)politikai és ökológiai (ökopolitikai) célokat is megfogalmaztak. Ezek közül csupán három nagy jelentőségű korai mozgalmat említek, miközben emlékeztetek a napjainkban egyre meghatározóbb jelentőségű *Fridays for Future* és *Extinction Rebellion* nevű mozgalom szervezésében részt vevő fiatal diáklányokra, mindenekelőtt a globális ökológiai mozgalmat iskolamegtagadással elindító tizenhat éves svéd Greta Thunbergre.⁶

Az amerikai nők békesztrájkja (Women’s Strike for Peace) 1961-ben ötvenezer amerikai nőt hatvan városban, másfélezer nőt pedig a Washington D.C. központjában lévő Washington-szobornál mozgósított. A többségében háziasszonyok által szervezett demonstrációkkal és lobby-munkával a nevadai sivatagban folyó nukleáris tesztrobbantások, emberi és nem-emberi környezetre káros vegyi és sugárszennyezés, továbbá a hidegháborús fegyverkezési verseny ellen tiltakoztak. A nők szervezettségének és erejének sikerességét bizonyítja az 1963-ban (az USA, Nagy-Britannia és a Szovjetunió mint kezdeményező felek között) megkötött részleges atomcsend-szerződés, amely megtiltotta a légkörben, a világűrben és a víz alatt végzett nukleárisfegyver-kísérleteket.

Az indiai Garhwal Himalaya előhegységben tervezett ipari erdőirtás ellen az 1970-es évek elejétől szerveződő Chipko mozgalom lépett fel.⁷ Kis helyi közösségek fokozatosan önszerveződővé váló csoportjaiból, elsősorban a családjaik megélhetését, boldogulását védő és a fakitermelések miatt környezeti károkkal legjobban sújtott, egyszerű falusi nők segítségével szélesedett később tömegmozgalommá. A két és fél ezer fát megcélzó, nagyipari, kereskedelmi célú, agresszív fakitermelési technológiával és a tőkeérdekeltségű politikai hatalom nyomásával szemben Reni falu asszonyai Mahatma Ghandinak a gyarmati harcok idején hirdetett *satyagraha* módszerét (kitartó ragaszkodás az igazság eléréséhez) vetették be – sikerrel.⁸

⁵ A görög *oikosz* jelentése otthon, ház, háztartás, házigazdaság, család, családi gazdaság, melyből az eco-/eko/öko előtag született; a szó az otthon/ház(tartás), gazdaság(tan), ökonómia, ökológia fogalmak közti belső kapcsolatra, etimológiai közösségére világít rá.

⁶ A globális felmelegedés elleni harcban a fiatal lányok világszerte megnőtt vezető szerepéről számos cikk jelent meg. Megjegyzendő, hogy ezzel nagyjából egy időben Greta Thunberg és a többi lány nőellenes támadások céltábláivá is váltak. A gúnyolódók, sértegetők, lekicsinylők, elhatárolódók, elutasítók jellemzően (szélső)jobboldali, klímatagadó vagy klímaszkeptikus férfiak (politikuskok vagy egyszerű közösségioldal-használók), illetve velük azonosuló nők. A maskulinitás, a mizoginia, a klímatagadás és a politikai nézetek közti összefüggésekről lásd O’Brian (2019), O’Connor Smith (2019) és Chalmers (2018).

⁷ A *chipko* hindi szó, jelentése: meg-/belekapaszkodik.

⁸ A *satyagraha* szanskrit szóösszetétel: bátor, szívós, az igazsághoz a legvégsőkig ragaszkodó ellenállást jelent; e módszert az amerikai polgárjogi mozgalom idején is használták. Általában (és némileg a szó eredeti jelentését torzítva) erőszakellenes ellenállást értenek rajta. 1974 óta a faélelés mint az ökológiai mozgalmak

A kenyai biológus és állatanatómia professzor(nő), Wangarĩ Muta Maathai 1977-ben indította útjára a kenyai Zöldövezeti Mozgalom (Green Belt Movement) nevű, nőket mozgósító civil szervezetet, amelynek célja sokban emlékeztet a Chipko mozgalomra: az erdőirtások következtében előállt ökológiai-társadalmi válságállapotot több szinten fékezte meg egyszerre, sőt sikeres helyi kisközösségeket hozott létre országszerte. A kenyai nők országos megmozdulásuk és kitartó munkájuk során (melyet a Norvégiai Erdőgazdálkodási Társaság és az Egyesült Nemzetek Környezeti Programja is támogatott) több mint ötvenegymillió őshonos fát ültettek; több mint harmincezer, többségében írástudatlan asszony tanult erdőgazdálkodást, méhészetet, élelmiszer-előállítás és -tartósítást. A környezeti és társadalmi erodálódás, éhínség és rohamos elszegényedés helyébe tehát női munkára támaszkodó, autonóm közösségek megteremtése lépett, melyben a nők szerepének elismerése központi jelentőségűvé vált.⁹

Noha példáimban túlnyomórészt nők famentő és faültető akciói szerepelnek, tévedés lenne arra következtetni, hogy az ökofeminista tapasztalatok és víziók szerint a globális ökológiai válságot vagy a Bendell által prognosztizált „ökológiailag indukált társadalmi összeomlást” akár félkontinensnyi „zöldfelület” létesítésével „kezelni”, megfékezni lehetne. A feminista megközelítésű elemzések kezdettől fogva elvetik az ilyen instrumentalizáló és leegyszerűsítő megközelítést; a mélyebb tudati, lelki, habitusbeli, kulturális és társadalmi átalakulás szükségességére hívják fel a figyelmet az egyén és közösségek szintjén. Mindez a nemi, szexuális, racialis és természeti „másságot” hirdető és kihasználó, versenyre, harcra és kiszorításra épülő, maskulinista gazdaságok és kultúrák gyökeres megváltoztatását is magában foglalja. Az ökofeminizmus „akadémiai” ága tehát azokat az elméleti megközelítéseket képviseli, amelyek egyrészt a válságjelenségek sokrétű diagnosztizálásával, kultúra- és társadalomkritikus értelmezésével foglalkoznak; másrészt elemzéseikkel hozzá kívánnak járulni a példátlan méretű és minőségű paradigmaváltáshoz, melyet Bendell „mélyadaptációnak” hív.

Az ökofeminizmus kibontakozását elindító női környezetigazságossági mozgalmakat követve és azokkal gyakran együttműködve (mint ahogy ezt Vandana Shiva munkássága bizonyítja) az 1970-es–80-as évektől jelennek meg az ökofeminizmus korai elméleti munkái (Kolodny, 1975, 1984; Merchant, 1980). Ez az időszak az euro-atlanti világban nem csupán a polgárjogi mozgalmakat követő főáramú multikulturalizmus és az úrprogramok révén kitáguló emberi világ, hanem az egyre gyakoribbá váló környezeti válságok, sőt az újrakezdődő gazdasági válságok, tehát a zsugorodás kora is, melynek ikonikus megjelenítései a „kék bolygó” sérülékenységet és parányiságát megragadó, híressé vált NASA-felvételek. A Föld ingyen erőforrásainak kiapadhatatlanságába, továbbá a technológiai fejlődés korrekciós mechanizmusába vetett hit látványos rendszerhibaként mutatkozott (Eckersley, 1992, 7-31).

satyagraha-gesztusa terjedt el a világon. Nálunk legutóbb a budapesti Városliget beépítése előtt, alulról szerveződő környezetvédelmi ellenállás-sorozatban alkalmazták a Ligetvédők.

⁹ Az ökofeminista gondolkodás egyik úttörője, Carolyn Merchant szerint a nők ezekkel a mozgalmakkal rámutattak a nemmel átítatott emberi tevékenységek hierarchiájára és annak ellentmondásaira, nevezetesen a férfiakkhoz társított, kreatív termelő munka és a nőkhez társított, „nem-kreatív”, reprodukciós/újratermelő munka közti ellentmondásra (Merchant, 1992, 193).

Az „akadémiai” ökofeminizmus tipikusan angol nyelvű kultúrákban, elsősorban az USA, Ausztrália, Nagy-Britannia és India főiskolai, egyetemi programjaiban és nemzetközi konferenciáin formálódott, sokféle elágazó interdiszciplináris irányban.¹⁰ Tóth I. János – az ökofeminizmus egy szeletét legkorábban, környezetfilozófiai szempontból értelmező magyar munka szerzője – helyesen látja az ökofeminizmus mozgalmi és „akadémiai” sokféleségét: „Az ökofeminizmus miközben kapcsolódik a feminizmus különböző irányzataihoz, azok nézeteit kiegészíti a természet-ellenes gondolkodás bírálataival” (Tóth, 2005, 230). Ez a megállapítása azért is figyelemre méltó, mert az ökofeminizmus hazai fogadtatása – mely felkészült szakemberek olvasatában többségében pozitív volt – inkább elnagyoló, hiszen sokfélesége helyett egyféleségét hangsúlyozza, azt főként a mélyökológia felé közelítve vagy abból magyarázva (Lányi és Jávor, 2005; Hódosy, 2018).¹¹ Tóth megfogalmazása azonban félreértésre is okot adhat, hiszen az ökofeminizmusra mint a már meglévő gondolatkorpuszhoz kapcsolódó, azt csupán hozzárendelően kiegészítő feminista irányzatokra utal. Az ökológiai gondolkodás azonban a feminizmus(oka)t, ha nem is sarkaiból forgatta ki, de radikálisan átformálta. A feminizmus korábbi, gender-szemponturna (később metszetelméleti) társadalom- és kultúrakritikája olyan meghatározások és fogalmak mentén rendeződött sajátosan társadalomkritikus, felforgató jellegű rendszerré, mint a nemi, szexuális, racialis másság és identitásképzés, az ellenőrzés és dominancia, az androcentrikus tudás-/kultúratermelés és hatalmi kirekesztés, továbbá a női kollektivitás és ágencia; mindezeknek azonban csupán háttérül, mintegy színpadi díszletül szolgált a természeti/környezeti valóság (vagy annak képzeletbeli mása).

Ezzel szemben Irene Diamond 1994-es könyve (*Fertile Ground. Women, Earth, and the Limits of Control*) szemléletes példája annak a feminista szemléletváltásnak, melyet e szerző önkritikusan tár olvasói elé. Mivel a nyugati feminizmus és női emancipációs mozgalom tengelyében a *női ellenőrzés* megszerzése áll (a nő tudatosodásának és felszabadulásának sarkköve saját testének elfogadása és a termékenysége, szexualitása feletti ellenőrzés megszerzése), beszédmódját és cselekvési irányát valójában a birtoklás és hatalomgyakorlás maszkulinista fogalomköre határozza meg. A nők felszabadulása azonban, mint Diamond rámutat, nem írható le egyetlen paradigma mentén. Erre az ökológiai gondolkodás hívja fel a figyelmet: szükség van a helyi tudások, az ökológiai és kulturális sokféleség mentén kialakítható, másféle beszédmódokra is. Az 1980-as évektől kibontakozó, heves összecsapásoktól sem mentes, ám termékenynek bizonyuló vita, mely az

¹⁰ Az „ökofeminizmus” szó először franciául mint „*écoféminisme*” szerepel a szakirodalomban, melyet a francia feminista író, Françoise d’Eaubonne vezetett be. Lásd erről Gardner–Riley (2007, 24).

¹¹ Az *International Encyclopedia of Social and Behavior Sciences* szerint, melynek ökofeminizmus fejezetét Karen J. Warren írta, három ökofeminista pozíció különböztethető meg: 1. a *kulturalista*, mely a nő(iség)nek a természettel és a természetnek a női esszenciával való viszonyát a gondoskodással, termékenységgel és reprodukciós képességgel hozza összefüggésbe, ám úgy, hogy a természetet és a nőt is *ágenciával* ruhazza fel; 2. a *konstruktivist*, mely a női identitás sokféleségét társadalmi, történelmi és materiális meghatározottságában tételezi; meghatározók a racialis/etnikai, szexuális és osztály-viszonyok, az életkorhoz, egészségi, családi állapothoz és földrajzi helyhez kötődő társadalmi–kulturális összefüggések; 3. a *szocialista/materialista*, mely az előző két álláspont között helyezkedik el, s a mai magyar köznyelvben használt „szocialistához” nincs köze; e nézet képviselői a nő(i természet) és a (nem-emberi) természet kapcsolatát társadalmi–kulturális és testi–biológiai értelemben egyaránt eleve megformálnak tartják, ám leszögezik, hogy épp ennek felismerése nyújt lehetőséget az elrendeltség megváltoztatására (Smelser és Baltes, 2001).

öko-feminizmus esszencializmusát kifogásolta vagy éppen átértékelte,¹² szintén arról tanúskodik, hogy a természeti környezetet és ökológiai szemléletet integrálni kívánó feminista tudomány erőteljes átrendeződésen ment keresztül, olykor még az értelemszűkítő „öko-feminizmus” elnevezés kiiktatását is napirendre tűzve (*Ecological Feminism* (1991); Alaimo, 2008; Gaard, 2010; Gaard, Estok és Oppermann, 2013, 1-16; Oppermann, 2013, 19-36; Salleh, 2017; Morton, 2013).

Elméleti–akadémiai szinten az „öko-feminizmus” terminust mindezek ellenére többen megtartják, sőt e megnevezést fontosnak ítélik (Plumwood, 1993; Mallory, 2018), hangsúlyozva annak sokféleségét. Ezzel én magam is így teszek, s ezt a megnevezést használom annak lazább, esszencializmus-kritikus, posztmodern vagy éppen dekonstrukciónak nevezett változatait is beleértve. Ebben követem az ausztrál öko-feminista filozófus Val Plumwoodot, aki 1993-ban publikált könyvében (*Feminism and the Mastery of Nature*) az öko-feminizmust antidualista „integráló vállalkozásnak” tartja (1993 [2009, 207]), mely „túlmege a feminista gondolatok szokványos megosztottságán” (1993 [2009, 211]). Ebből is fakad, hogy a befoglaló öko-feminizmushoz tartozó, feminista szemléletű, ökotudatos, zöld irányzatok sokféle tudományterület kereszteződési pontján bontakoztak ki. Sőt, az is elmondható, hogy a feminizmus ilyen értelemben „nomádológiai” vállalkozássá vált, melynek – Gilles Deleuze és Félix Guattari nyomán – Rosi Braidotti 1994-es könyve (*Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*), például, kitüntetett helyet szánt.¹³ Ennek fényében megfigyelhető egyrészt a feminista és *queer* irányultságú gazdaság- és társadalom-, bölcsészet- és természettudományok kulcstémáinak dinamikus újraírása, másrészt az immár fél évszázada létező, az angol nyelvterület kulturális repedéseiből szárba szökkenő öko-feminizmus-kritikák belső mozgásformája, mely elsősorban az adott kultúrában megélt tapasztalatokra épít (Haraway, 1991; Gaard, 1997; Mortimer-Sandilands és Erickson, 2010; Littig, 2001; Barad, 2007; Bauhardt és Harcourt, 2018).

Az elemzők problémafelvetésüket és értelmezési kereteiket tekintve ember- és társadalomkritikus pozícióból vizsgálódnak, s az ökológiai katasztrófák sújtotta környezet emberinek és nem-emberinek tartott életvilága közti határvonalat programszerűen megkérdőjelezi. Ehhez az áramlathoz kapcsolódik, többek közt, a feminista testtudomány (*body studies*), azaz az 1990-es években újraéledő, ám a korábbinál tágabb fókuszú feminista szempontú érdeklődés a testre és a megtestesült (környezeti, materiális) tapasztalatra irányulva (Bordo, 1993; Grosz, 1994; Kirby, 1997); az állattudomány (*animal studies*), mely a maskulinista kétosztatúságnak alárendelt nőt és állatot veszi górcső alá az emberi állat és nem-emberi állat (*human animal, non-human animal*) öko-centrikus fókuszából (Adams, 1994; Adams és Gruen,

¹² Az esszencializmus-vita a *gondoskodás* értelmezése körül bontakozott ki. A természethez/környezethez fűződő, gyökeres változtatásokat kívánó új, ökológiai irányultságú viszonyulást sokan a fenntartó–együttműködő gondoskodás keretein belül gondolták el, melyet alapvetően női működésnek tartottak. A másik tábor véleménye szerint ez az álláspont veszélyesen emlékeztet a patriarchális kétosztatúságra (férfi–nő, kultúra–természet, alkotás–reprodukció) hatalmi viszonyaira, továbbá radikálisan kiiktatja a női sokféleséget egy univerzális, tehát torzító, nőiség nevében.

¹³ Az *Imágó Budapest* jelen számában szereplő Joseph Dodds hasonlóképpen tulajdonít kiemelkedő jelentőséget a nomádológiának. Braidotti könyve után hét évvel, az ökológiai gondolkodást és pszichoanalízist összekapcsoló könyvében Dodds szintén a nomádológiát hívja segítségül a „nemlineáris ökopszichoanalízis” elméletéhez és gyakorlatához (Dodds, 2011, 14).

2014); továbbá a poszthumán jelenségeinek vizsgálatával foglalkozó, gender-irányultságú kutatások sora (Haraway, 1991, 2016).

A különféle diszciplínák, határterületek, ideológiák és politikai értékek mentén kibomló ökofeminista érvelés (és az ezeket megszólaltató mozgalmak) sokfélesége a feminista és az ökológiai gondolkodás gazdagságával lep meg.¹⁴ Ennek ellenére úgy vélem, érdemesebb lenne a széttöredezettség benyomását is keltő sokféleség helyett az ökofeminizmus(oka)t integráló jellegű vállalkozásnak tekinteni, mint ahogy erre az 1990-es évek elején Val Plumwood rámutatott. E törekvésben iránymutatónak tekinthető Ariel Salleh közelmúltban kifejtett álláspontja is, mely szerint „téves azt feltételezni, hogy az ökofeminizmus a társadalomökológiából, a mélyökológiából vagy az ökomarxizmusból származik”. Az ökofeminizmus ugyanis

„*sui generis* – egyedi dolog; első tétele, hogy az uralkodó globális gazdasági berendezkedésben a társadalom és a természet közti viszony alapvetően nemi meghatározottságú – materiális és ideológiai értelemben is. E tekintetben az ökofeminizmus módszertanilag átugrik különböző politikai keretrendszerek felett. Emellett az ökofeminizmus különbözik a liberális és a szocialista feminizmustól is, hiszen ezek az irányzatok meglehetősen kritikátlanul az egyenlőségi törekvésekre összpontosítanak. Az ökofeministák célja nem az, hogy egyenlő szeletet hasítsanak ki egy mérgező pitéből. A nemi különbségek pozitív és negatív hozadékaira összpontosítanak, és nem támogatják az egyenlőség azon formáját, amely valójában nem tesz más, mint univerzális normaként megerősíti az eurocentrikus maskulin értékeket. A különbségeket kulturális autonómiaként tisztelik, ez pedig összekapcsolja az ökofeminizmust a posztkoloniális elméletekkel. Továbbá – a liberális és szocialista feminizmus antropocentrusságával szemben – az ökofeminizmus figyelme az *oikoszra* és a Föld minden élőlényének együttes életére irányul.” (Salleh, 2017 [2019, 147.])

Az elnyomás, ellenőrzés és kisajátítás hatalmi formáinak nemhez rendelt és természetpusztításban megjelenő diszkurzív, intézményes, továbbá gyakorlatokban megjelenő mintázatát az ökofeminista irányultságú kutatók egy meghatározó csoportja a globális kapitalizmus mozgásformájában éri tetten. A német társadalomtudós, Maria Mies és az indiai elméleti fizikus végzettségű ökofeminista elméletirő és aktivista, Vandana Shiva közösen írt könyvükben (*Ecofeminism*, 1992, 2014) megállapítják: a jelen globális folyamatait egyre láthatóbban a kapitalista–patriarchális világrend határozza meg, melynek iránya és célja a tőkefelhalmozás, eszköze pedig emberek és természeti erőforrások fokozódó, világméretű ellenőrzés alá vétele. A globalizálódott kapitalista–patriarchális rend a különbözőségeket hierarchikusnak tekinti, az uniformitást pedig – hamisan – az egyenlőség előfeltételének tartja. Ezzel szemben Mies és Shiva ökofeminista értelmezése az Észak és Dél világméretű

¹⁴ Az ökofeminizmus ideológiai keretezéseiről liberális, szocialista és radikális–„természeti” elgondolások mentén lásd például Carolyn Merchant (1992) és Tzvetan Todorov (1993) munkáit.

egyenlőtlenségeinek okát, a társadalmi és ökológiai diverzitás felől szemlélve, abban az uralmi viszonyban ragadja meg, mely a férfiak nők feletti ellenőrzésével hozható összefüggésbe. A fejlettnak nevezett Észak országában az élet „normalizálásának” záloga a fogyasztóorientált társadalmi modell, mely az „életszínvonal emelésének” fetiszizálásával elkötelezi magát amellet, hogy a lineáris (anyagi, fizikai értelemben vett) „fejlődés” a globális Dél „felzárkóztatásával” a bioszféra (s ebben az emberi közösségek) számlájára büntetlenül kivitelezhető. A mennyiségi értelemben vett *development* (fejlődés) helyett Shiva az 1990-es évektől használt neologizmussal, a minőségi értelemben vett *maldevelopment* (eltorzult, beteges fejlődés) terminussal él, amely jelentéstartományát tekintve a (gazdasági, politikai, kulturális, környezeti) feltételek és az adott emberi szükségletek és eszközök közti eltérésre, ellentmondásra irányítja a figyelmet.

Az ökofeminizmus(ok) célja, hogy rávilágítson a társadalmi–kulturális és ökológiai válság rendkívül bonyolult, nemlineáris okaira, sajátos szempontjának, a társadalmi nemnek a segítségével, s életvilágot igenlő szemlélete jegyében alapvető változtatásra serkentsen, amit Carolyn Merchant „radikális ökológiának” nevez (Merchant, 1992). Ezzel szemben a neoliberais piacgazdaságra épülő globális kapitalizmus – a lengyel származású társadalomtudós és nemzetközi gender-tanácsadó, Ewa Charkiewich szerint – egyenesen a halálkultúra támogatója, sőt függvénye. Működés módja ugyanis a látszat (tehát fogyasztásorientált, azonnali vágykielégítést serkentő hedonizmusa) ellenére sem életigenlő. Valódi lényegéhez a halál tartozik: a beépített elavulás, a fogyasztás-serkentésből és hamis fejlődésképletből származó, profitorientált erőforrás-kifosztás, a föld, víz eltulajdonítása és/vagy elsorvasztása, az élőhelyek diverzitásának radikális csökkentése, a szemétermelés, továbbá az „emberi felesleg” előállítás. A szerző egy rendszeren belül látja, s ugyanakkor a problémának két, egymást feltételező-erősítő aspektusát ragadja meg egyfelől a kidobott tárgyak, másfelől a feleslegessé tett emberek szemétté válásának folyamatában.¹⁵

Charkiewich – Xenofón *Oeconomicus* című traktátusától, Michel Foucault-n át, Giorgio Agambenig levezetve – szól arról, miként válik kultúránkban a halál a jelenlegi neoliberális globális kapitalizmus központi elemévé, melyben a hatalom látványosan az élet feletti rendelkezést is magában foglalja. A „felfüggesztés állapotába” avagy a „megkülönböztetés-nélküliség” zónájába visszavetett (tehát a törvény és erőszak közti létezésben önkényesen tartott) pusztán élet feletti uralom központi szerepet játszik e gazdasági-politikai rendszerben. A kialakuló globális rendben, mint Charkiewich állítja, „a nőket és férfiakat vagy hasznosnak, alkalmasnak és érényes piaci állampolgároknak tekintik, vagy fölösleges emberi hulladéknak”; ez utóbbiak a gazdasági vagy politikai érték nélküli migránsok, a papírok nélkül létezők,

¹⁵ E jelenség történelmi összefüggéseit korábban az „antropocén” fogalom köré rendezték, hangsúlyozva a Föld és ember közti disszonanciát: az emberi tevékenység okozta természetrombolás – az ember megjelenésével fokozatosan, majd az iparosodás korszakától robbanásszerűen – egy földtörténeli korszakban végbemenő geológiai változás volumenéhez mérhető. Az antropocén azonban túlságosan pontatlan és nivelláló korszakolásnak bizonyult (Spitzner, 2009), továbbá tudományos egyetértés sem született még általános bevezethetőségét illetően (Malm és Hornborg, 2014). Az ökológiai folyamatokba való, az egész bioszférát fenyegető emberi beavatkozások elemzésében újabban más korszakmegjelölések ill. metanarratívák is feltűntek; ilyen a „kapitalocén”: a kapitalista rendszer mozgásformájának lényegéből következő környezetrombolás (Moore, 2014; Szigeti, 2019), sőt felmerültek a „szocialocén” terminus alkalmazási lehetőségei is a „hulladék” hibrid kategória alkalmazásával (Gille, 2019).

az idősök (nyuggerek), az otthontalanok (csövesek) és a munkanélküliek (munkakerülők). A termelés globális életciklusai, s legfőképpen „[a] tőke, mely felsőbb hatalommal van felruházva, dönti el, ki az eldobható, és ki az, akinek élni lehet” (Charkiewich, 2009, 81). Ám, mint a szerző kiemeli,

„[m]ég ebben a halálfüggőséggel átítatott rendszerben is a gender, rassz és osztály kategóriái a meghatározók. A nők rendszerben tartása attól függ, mennyire teljesítik gondoskodó kötelességeiket. Hiszen a felsőbb hatalom nem csupán a „patria potestas”, azaz az apa ölési joggal való felruházásán alapul, hanem a »cura materna«, azaz a gondoskodás feminin kötelességének elvén is. E kötelesség a nők túlnyomórészt gondoskodási kötelezettségeinek formájában ölt testet, mely az élő természet ellen viselt globális háború társadalmi költségeit is magába szippantja.” (Charkiewich, 2009, 82.)

Az „ökológiai adóság”, melyet a bioszféra és a felcseperedő vagy még meg sem született gyermekek számlájára állítottak elő korábbi nemzedékek, távolról sem egyenlő mértékben nehezedik a Föld minden egyes lakójára. Az emberiség nem vádolható általában a környezeti válságokért. Másképpen fogalmazva, az „olcsó természet vége” – ahogy az ökofeminizmusra is támaszkodó amerikai környezettörténész-szociológus, Jason W. Moore állítja – nem az emberi aktivitásnak általában, hanem a kapitalizmusnak mint *világökológiai rendszernek* sajátja, mely a hosszú 16. századtól kezdve páratlan civilizációs váltást eredményezett. „Ezek az átalakítások korszakalkotó kifejeződései voltak az értékkepződés egy olyan új rendszerének, amely a termelékenységnek és az árutermelésnek alárendelve szervezte újra a még nem áruvá változtatott emberi és nem-emberi természetet: a rabszolgákat, az erdőket, a földeket” (Moore, 2014 [2019, 19]).¹⁶

A gender-szemponitú ökológiai lábnyom-vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a férfiak (például a hivatkozott felmérésben szereplő négy fejlett, európai országban) lényegesen magasabb energiafelhasználású tevékenységeket folytatnak, mint a nők (Räty és Carlsson-Kanyama, 2009). A globális klímaváltozás következtében az országokon belüli társadalmi egyenlőtlenségek – melyek a nemi, racióális, vallási, generációs, jövedelmi, és más esélyegyenlőségi faktorokkal mérhető társadalmi igazságosság-deficit alapján képződnek – drámai mértékben tovább súlyosbodnak (Islam és Winkel, 2017). A globális felmelegedés – Meike Spitzner megfogalmazásában – erőteljesen „átneműsített” (*gendered*): a környezeti katasztrófák

¹⁶ Jason W. Moore, feminista elméletirók (Donna Haraway, Carolyn Merchant, Maria Mies) munkáira is támaszkodva, a kapitalizmust *világökológiai rendszernek* tételezi. Charkiewich-hez hasonlóan, érvelésében jelentős szerepet szán az emberi (női) és nem-emberi természet újratermelő munkájának, továbbá a szemétttermelésnek, mely a kapitalizmus mozgásformájának lényegéhez tartozik. Érvelése szerint a kapitalizmus mint világökológiai rendszer értékviszonyai az emberek és a természet közötti kölcsönhatásban jöttek létre (Moore, 2014 [2019, 18]); a kapitalizmus valójában „a természet megszervezésének egy speciális, a vég nélküli árutermelést kiszolgáló módját” jelenti (Moore, 2014 [2019, 18-19]). A természetet ingyen energiaforrásnak és szeméttlerakónak használó kapitalizmus, jelenlegi neoliberális szakaszába érve azonban az „olcsó természet” civilizációs stratégiájának kimerülését jelzi. A természet ingyen energiaforrásai megdrágultak, a természet mint ingyen szeméttlerakó megtelt.

következtében kipusztított életvilág a nőket komolyabban, egzisztenciálisan mélyebben érinti.¹⁷ Az elmérgezett talaj, víz, levegő okozta megbetegedések, sőt testi rendellenességek és lelki egyensúlyvesztés kezelése (mint a Niagara vízeséshez közeli, veszélyeshulladék-lerakóra épült USA-amerikai Love Canalban vagy az ajkai vörösiszap katasztrófa sújtotta magyar falvakban, Devecseren és Kolontáron), túl az alapvető reprodukciós folyamatok fenntartásán, elsősorban a női ápolási-gondoskodási tevékenységet megterhelő, a férfiuralom által előírt, ám mégis alacsony megbecsültségű munka, feminin kötelesség.¹⁸

A kétosztatú, duális rendszerben a „női” létnek „természetbe” ágyazottsága, sőt „természeti” volta (a „kultúrát” képviselő férfival szemben) a korai ökofeminizmus (és egyben a korai feminista ökokritika) kiemelkedő jelentőségű témaköre. Az irodalomtörténész Annette Kolodny úttörő könyvében (*The Lay of the Land: Metaphor as Experience and History in American Life and Letters*, 1975) az amerikai kultúra meghatározó jegyét fedezi fel abban a metaforizációban, mely a fehér telepések újvilági kolonizációját segítette egy feminizált természet tételezésével. A korai írásos dokumentumok alapján az amerikai szerző arra a következtetésre jut, hogy az európai hódítás és letelepedés éhezéssel, nélkülözéssel járó nehézségeit jelentősen könnyítette a tápláló anyaföldbe vetett hit mítosza. A flóráját, faunáját, geológiai alakzatait és őslakosait tekintve riasztóan idegen Újvilág az anyatermészetet ünneplő „amerikai pasztorál” beszédmódjában megszelídült: a nyelv jelentős tudatformáló eszközként, ez esetben védekező mechanizmusként működött. Kolodny találó szójátékkal megragadott ökofeminista programja, az „*unearthing herstory*” (kihantolt nőtörténet)¹⁹ szemléletes példája a korai ökofeminizmus archeológiai jellegű nyelvi-kulturális feltárásainak: felszínre hozza a kétosztatú patriarchális kultúra földalatti, rejtett, női(séggel felruházott), szimbolikus tartalmait, hogy a nemi/szexuális elnyomás és a környezet/természet fölötti uralom szimbolikus és intézményes szintjeinek működésmódjáról egyszerre szóljon.

Az amerikai filozófus és környezettörténész, Carolyn Merchant a feminizált természet szimbólumai köré rendeződő, kölcsönös függőségen alapuló, organikusnak nevezett világképet és létformákat felváltó paradigmaváltást vizsgálja, hogy a válságból kivezető utakat is feltérképezze. A *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture* (2003) című könyvében – a természet megzabolásának és erőforrásainak kiaknázását férfielvű programnak tekintve – Merchant arra a következtetésre jut, hogy a természet eldologiasítása és ökológiai katasztrófákban kifejeződő haldoklása mély összefüggést mutat a természetről és nemekről alkotott

¹⁷ A társadalmi nem és a környezeti válság összefüggéseivel foglalkozó kutatások és információk hálózatok közül lásd például a *Global Development Research Center* (GDRC) kiadványait, továbbá az *Institute of Development Studies* BRIDGE: *Development and Gender* nevű agytrösztjének összeállítását a világhálón.

¹⁸ 2018 júniusában, júliusában és szeptemberében Budapesten (főként) női részvétellel, nők által szervezett demonstrációkat tartottak abból a célból, hogy a 24 órás szolgálatot igénylő otthonápolást munkának ismerje el a kormányzat. Követelésüket a 2020-ra tervezett költségvetés nem tükrözi, az emelés ellenére sem: a változatlanul állami „támogatásnak” tekintett havi ápolási díj tervezett legmagasabb összege (a „kiemelt ápolási díj”, azaz 70857 Ft) is elmarad az 2019. évi nettó minimálbér (99085 Ft) mögött (Adózóna, 2019; Officina, 2019). A magyarországi idősekről való gondoskodásról mint női kötelességről lásd Büttl (2018) és Mizsur (2019).

¹⁹ Kolodny kifejezése, az „*unearthing herstory*” valójában a nő/Föld története/történelme, mely a „Föld” férfiszemszögű története, *his-story*-ja helyett a női irányultságú *her-story*-t, azaz a Föld/természet és a nő történetének feminista irányultságú, közös történetét célozza meg.

lineáris narratívákkal, melyek a kapitalizmus és individualizmus fejlődéstörténeteit is alátámasztják. A nyugati kultúrát, véleménye szerint, a „*recovery plot*” (a visszaszerzés/felépülés toposzára épülő narratíva) határozza meg, mely azt a folyamatot beszéli el, ahogy az ember a munkán keresztül végül visszajut az elveszett Édenkertbe. E narratíva érvelési rendszerét három másik elbeszélés, a kereszténység, a modern tudomány és a kapitalizmus mítosza tartja össze.

A modern felépülési/visszaszerzési narratívához a görög filozófia (Parmenidész, Platón) adott intellektuális keretet, mely a középkor, reneszánsz, majd a felvilágosodás és modernitás gondolkodásának fő irányát meghatározó, hasonló jellegű beszédmódokban öltött ismét testet. A Bacon, Descartes és Newton által képviselt mechanikus világkép az Édenkertet a tudomány és technológia segítségével igyekezett visszaszerezni, sőt a földre, az emberi világba visszahozni. A kapitalizmus eredetmítosza is ehhez hasonló: a pusztaságból Édenkertbe visszatérést ígéri; az ember(iség) számára felajánlja, hogy a formátlan és fejletlen (nőneműsített, szolgálatba állítandó) természettől rátaláljon a megformázott és fejlett (férfiak által elgondolt és igazgatott) civilizációra és rendre. Az amerikai kultúra maga is foglalta mindenek. Merchant több évszázadot átfogó elemzésben mutatja ki a maszkulin „amerikai hős felépülési/visszaszerzési elbeszélését”, annak működés módját és alakváltozatait a 17. századi Plymouth kolónia megalapítójától, William Bradfordtól, a határvidék eltűnésén (a fehér terjeszkedés befejeződésén) elmélkedő, 19. századvégi Frederick Jackson Turnerén és a modern amerikai regény egyik megteremtőjén, Frank Norrison át egészen a leghétköznapibb amerikai bevásárlóközpontokig, melyek beltéri fák, bokrok, virágok, szökőkutak segítségével ikonikusan utalnak a visszaszerezhető, hiszen megvásárolható Édenre. Végül a természet „nemtelenítését”, tehát a heteroszexuális, kétosztatú, antropocentrikus gondolkodás alól való felszabadulást ajánlja a legújabb káoszelméleti elképzelések alapján, melyek nemlineáris összefüggések szerint a természetet végtelen bonyolultságában és idegenségében ragadják meg. A természeti és emberi környezethez való viszonyulást pedig a „partnerségi etika” alapján képzelel el egy megváltozott természethez és emberhez egyaránt másképp viszonyuló, felelős kollektivitások által újraformált világban.

Az angol filozófus, Kate Soper *What Is Nature?* (1995) című könyvében hasonlóképpen mutat rá arra, hogy a természet „textualizálása” veszélyekkel járhat. Az instrumentalizáló racionalitást és annak atomizáló és pusztító következményeit elemző ökológiai gondolkodású kritikusok maguk is gyakran csúsznak abba a hibába, állítja, hogy beszédmódjukat a pozitív töltésűnek vélt „organikus” köré építik, tehát a természetet egy nosztalgiával átítatott, romantikus metafora köré építik. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, hogy azok a társadalmak mutatnak a legnagyobb elvágyódást egy elveszettnek hitt „szerves” és „pásztori” világ idillje után, amelyek vezető szerepet játszottak a természeti környezet kizsigerezésében és felemésztésében (Soper, 1995 [Coupe, 2000, 123]). Soper sarkalatos kijelentése, mely a „nyelvi fordulat” mágiájával lenyűgözött posztmodern, dekonstrukciós irányú gondolkodókat illeti kritikával, e ponton komolyan megfontolandó:

„Igaz, hogy nem tudunk különbséget tenni a természet »valóságossága« és annak kulturális reprezentációja között, mely maga nem konceptuális. De mindez nem igazolja azt a következtetést, hogy nincs ontológiai különbség a természetről alkotott eszméink és a között, amiről az eszméket alkotjuk; hogy mivel a természet csupán jelöltként van jelen az emberi diszkurzusban, ezért csak mint idézőjelek közt megjelenő »természet« létezik; ebből következően pedig eltávolíthatók az idézőjelek. Röviden: nem a nyelv az, melynek ózonrétegében lyuk van; maga az »igazi« dolog az, ami az alatt is szennyeződésnek és leértékelődésnek van kitéve, míg mi dekonstrukciós képességeinket pallérozzuk a jelölők szintjén.” (Soper, 1995 [Coupe, 2000, 124.]

A másik angol filozófus, Timothy Morton is felveti a természet diszkurzív fogságba ejtésének, sőt romantikus kommercializálódásának problémáját, mely ökofeminista érvelésekben is fel-feltűnik. Új kifejezést alkotva, „ökológocentrizmusnak” (*ecologocentrism*) hívja azt az antropocentrikus bekebelezést, s egyúttal eltárgyasító eltávolítást, mely a természetnek/környezetnek szubsztanciális létet, esszenciát tulajdonít – még a környezetfilozófiai gondolkodást is megkísértve (Morton, 2008). A „természet” ily módon kiüresített fogalommá válik, hiszen „semmi sincs benne abból a független, valódi létezésből, amely szövegeinken kívül létezik” (Morton, 2007, 21-22). Mindaddig, amíg az ökológiát (azaz az ökológocentrikus emberi gondolkodás csapdájában vergődő természetet) nem „természettelenítjük” (*ecology without nature*), a társadalmat pedig, ezzel egyidőben, nem tisztítjuk meg a „tisza emberi” fogalmától, továbbra is foglyai maradunk saját vágyainknak és képzelgéseinknek, ami az ökológiai katasztrófa árnyékában – tehetnénk hozzá – kognitív disszonanciára vall.

A korábbi ökofeministákhoz hasonlóan (akik a történelmi dimenzióiban elemzett férfiuralom és természet kapcsolatát egy paradox intimitás vetületében vizsgálják, melyben a [férfi]ember lehasítja magáról a [női] természetet, ám ugyanakkor intim [heteroszexuális] viszonyt kezd vele szűzföldként, anyatermészetként vagy éppen megzabolázandó néemberként), Morton is az intimitás gondolkörét építi tovább (Morton, 2008). Az antropocentrikus–holisztikus jellegű együttlétezési politika (*politics of coexistence*) helyett a nem-emberi természettel/környezettel – tehát az idegen idegenségével (*strange strangers*) és hátborzongató furcsaságaival (*weird weirdness*) – való együttélést, azaz a *fenyegető intimitás* koncepcióját ajánlja (Morton, 2010, 38-50). Az idegen idegenségének dialektikája az idegennel együttélés radikálisan megváltozott módozatát követeli meg, melyben például az állat egyszerre egyedi és egy nem-holisztikus kollektivitás része. Morton az USA-amerikai feminista filozófus és elméleti fizikus, Karen Barad ágenciális realizmus-elméletének (mely a kvantummechanikából is merít) egyik kulcsszavát idézi, hogy az ökofeminizmus alaptételét, az emberi és nem-emberi összefonódását magyarázza. A baradi *intra-acting* (azaz az egymás közti bennformálódás/belülről formálódás) segít az ökológiai rendszerek *mesh*-ként való értelmezésében is. A *mesh* angol szó nem csupán hálót jelent, mely összeköt, hanem lyukbőséget is, mely elválaszt, kiejt, sőt összezavar (Morton, 2010, 28-38). Az új, ökológiai irányultságú és elköteleződésű együttlétezés

politikája ilyenformán távolról sem tételezhet holisztikus és harmonikus befejezettséget és zártságot; szétbomló, majd összefonódó, folyamatos változással írható le egy hurkolt létben (*loop*), mely „mindig esetleges, törékeny és hibás” mozzanatokból fejlődik ki (Morton, 2016, 6).²⁰

Az ökofeminista irányultságú gondolkodás, mint látható, rendkívül széles spektrumú. Ám a különféle megközelítések megegyeznek abban, hogy a mai globális gazdasági és ideológiai berendezkedés, továbbá a globális ökológiai katasztrófa-jelenségek között rendszerszintű összefüggés található. Ezt alapvetően határozza meg a társadalom és természet közti hierarchikus, nemi jellegű viszony. Az antropocén vagy kapitalocén keretei közt vizsgált mozgásformák elnyomó és erőszak-mintázatokat rajzolnak ki, melyek az emberi és nem-emberi környezet kétértelmű, férfielvű uralmára és annak mély, ökológiai lábnyomaira utalnak. Az ökológiai és társadalmi katasztrófafolyamatok ezért civilizációs váltásra ösztönöznek. Kate Soper a „poszt-fogyasztás vízió” megvalósítását sürgeti, melyben a „bőség alternatív politikája” jegyében „alternatív hedonizmusra” hívja fel a figyelmet (Soper, 2017). Nekrofiliát idéző jelenlegi civilizációnkban – így Irene Friesen Wolfstone – Hannah Arendt *natalitás* fogalmát szükséges felidézni; mindannyian rendelkezünk ugyanis azzal a (női termékenységhez és kreativitáshoz köthető) képességgel, amellyel *saját* (újja)születésünk ágenseivé válhatunk (Friesen Wolfstone, 2019). Jövőorientáltság helyett Donna Haraway a „vastag jelenben” (*thick present*) „a bajjal együtt maradásra” biztat (*staying with the trouble*), ami genealógiai, etnocentrikus és antropocentrikus viszonyokat átlépő, sajátos rokon kapcsolat kialakításán (*oddkin*) alapul; hiszen „szükségünk van egymásra, váratlan együttműködéseinkben és társulásainkban, meleg komposzt-halmokban. Egymással változunk, hogy legyünk, különben egyáltalán nem leszünk”²¹ (Haraway, 2016, 4).

Mindezt írtam 2019 októberében, amikor az Országos Meteorológiai Intézet bejelentette: megdőlt az országos és a fővárosi hőmérsékleti rekord is; legalább tíz Celsius-fokkal volt melegebb az ilyenkor megszokottnál. A sekély tengerekben bugyogó metánt fedeztek fel. A vízszint-emelkedés miatt az Indiai- és Csendes-óceán több szigetéről költöztetik ki a lakosokat.

Felhasznált irodalom

Adams, C. (1994). Bringing Peace Home: A Feminist Philosophical Perspective on the Abuse of Women, Children and Pet Animals. *Hypatia*, 9(2): 63–84.

Adams, C. J. – Gruen, L. (eds.) (2014). *Ecofeminism: Feminist Intersections with Other Animals and the Earth*. New York: Bloomsbury.

²⁰ Morton mindehhez, Jacques Derrida és Emmanuel Levinas nyomán, új fogalmak és taxonómiák megalkotását ajánlja, mint például a *hospitality*-t, mely a *hospitable* (vendégszerető, befogadó) és a *hostility* (ellenséges, ki/elutasító) többszörösen összetett és ellentmondásos viszonyát igyekszik megragadni (Morton, 2008).

²¹ Donna Haraway az antropocént és/vagy kapitalocént felváltó „ktulucén” korszak szükségességére hívja fel a figyelmet könyvében (a *chthulucene* a *khton* és *kainos* görög szavakból létrehozott új szó); ez minőségében más, határátlépő, teljes emberi jelenlét kíván.

- Adózóna** (2019). https://adozona.hu/tb_jarulekok_nyugdij/Tovabb_no_az_apolasi_dij_osszege_HPPOY_R
- Alaimo, S.** (2008). Ecofeminism without Nature? *International Feminist Journal of Politics*, 10: 299–304.
- Barad, K.** (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham, North Carolina: Duke University Press.
- Bauhardt, C. – Harcourt, W.** (eds.) (2018). *Feminist Political Ecology and the Economics of Care: In Search of Economic Alternatives*. London, New York: Routledge.
- Bendell, J.** (2018). Mélyadaptáció: Útmutató az éghajlati tragédiához. IFLAS Alkalmi Tanulmányok 2. Ford. Ali L., Dr. Sonkoly J., Németh Z., Nyíró F., Orosz E., Visy K. <http://lifeworth.com/DeepAdaptation-hu.pdf>
- Berman, T.** (1993). Towards Integrative Ecofeminist Praxis, *Canadian Woman Studies: New Feminist Environmentalism*, 13(3): 15–17.
- Bordo, S.** (1993). *Unbearable Weight: Feminism, Western Culture and the Body*. University of California Press.
- Braidotti, R.** (1994). *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*. New York: Columbia University Press.
- BRIDGE:** *Gender and Development in Brief. Gender and Climate Change*. Edition 22. <https://www.bridge.ids.ac.uk/bridge-publications/briefings/document/A59290>
- Büttl, F.** (2018). Az állam és a társadalom is a nők dolgának tartja az idős családtagok gondozását. *Mérce*, 2018. október 15. <https://merce.hu/2018/10/15/az-allam-es-a-tarsadalom-is-a-nok-dolganak-tartja-az-idos-csaladtagok-gonдозasat/>
- Chalmers University of Technology.** (2018). Climate change denial strongly linked to right-wing nationalism. Public Release, 22 August. https://www.eurekalert.org/pub_releases/2018-08/cuot-ccd082118.php
- Charkiewich, E.** (2009). Who Is the ‘He’ of He Who Decides in Economic Discourse? In: Salleh, A. (ed.), *Eco-Sufficiency and Global Justice. Women Write Political Ecology* (66-86). London, New York: Pluto Press.
- Coupe, L.** (ed.) (2000). *The Green Studies Reader. From Romanticism to Ecocriticism*. London, New York: Routledge.
- Diamond, I.** (1994). *Fertile Ground. Women, Earth, and the Limits of Control*. Boston: Beacon Press.
- Dodds, J.** (2011). *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos. Complexity Theory, Deleuze-Guattari and Psychoanalysis for a Climate in Crisis*. London, New York: Routledge.

- Ecological Feminism. Special Issue** (1991). *Hypatia*, 6(1): 1–226.
- Eckersley, R.** (1992). *Environmentalism and Political Theory*. Los Angeles: UCL Press.
- Federmayer É.** (2017). Migrants and Disaster Subcultures in the Late Anthropocene: An Ecocritical Reading of Octavia Butler's Parable Novels. *Hungarian Journal of English and Hungarian Studies*, 23(2): 347–369.
- Federmayer É.** (2018). The Genesis of the Anthropocene: An Ecocritical Reading of Toni Morrison's *A Mercy*. In: Kérchy, A. (ed.), *Posthumanism in Fantastic Fiction*. Americana e-books: <http://ebooks.americanaejournal.hu/hu/konyvek/posthumanism>
- Federmayer É.** (2019). Szövegcsapdák és faji útvesztők. Kate Chopin *Desirée* fia (1893) és Toni Morrison *Recitativo* (1983) című elbeszélése. *Filológiai Közlöny*, 65(2).
- Fraser, N.** (2016). A tőke és a gondoskodás ellentmondásai. Ford. Hirsch Johanna, Schultz Nóra, Osváth Zoltán. *Fordulat*, 24, 2018, 88–108.
- Friesen Wolfstone, I.** (2019). Deconstructing Necrophilia. Eco/feminist Perspectives on the Perversion of Death and Love. In: Isla, A. (ed.), *Climate Chaos: Ecofeminism and the Land Question*. Toronto: Inanna Publications and Education Inc. E-book.
- Gaard, G.** (1997). Toward a Queer Ecofeminism. *Hypatia*, 12(1): 114–137.
- Gaard, G.** (2010). Ecofeminism Revisited: Rejecting Essentialism and Re-Placing Species in a Material Feminist Environmentalism. *Feminist Formations*, 23(2): 26–53.
- Gaard, G. – Estok, S.C. – Oppermann, S.** (eds.) (2013). *International Perspectives in Feminist Ecocriticism*. London, New York: Routledge.
- Gaard, G. – Estok, S.C. – Oppermann, S.** (eds.) (2013). Introduction. In: *International Perspectives in Feminist Ecocriticism* (1–16). London, New York: Routledge.
- Gardner, C. V. – T. Riley, J.** (2007). Breaking Boundaries: Ecofeminism in the Classroom. *The Radical Teacher*, 78: 24–33.
- GDRC** Special Focus on Gender and the Environment. <https://www.gdrc.org/gender/gender-envi.html>
- Gille Zs.** (2019). Létezik-e szocialocén? *Fordulat*, 25: 80–104.
- Grosz, E.** (1994). *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Haraway, D.** (1991). *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. London, New York: Routledge.
- Haraway, D.** (2016). *Staying with the Trouble. Making Kin of the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- Hódosy A.** (2018). *Biomozsi. Ökokritika és populáris film*. Szeged: Tiszatáj.

Islam, S. N. – Winkel, J. (2017). Climate Change and Social Inequality, DESA Working Paper No. 152 ST/ESA/2017/DWP/152, October. https://www.un.org/esa/desa/papers/2017/wp152_2017.pdf

Kérchy A. (2017). Vegetal Visions. Ecocritical Encounters with Plant Kin in Transmediated Fairy Tales. *Americana E-Journal. Special issue on Posthumanist (Com)promises of Human–Animal–Plant Encounters in Fantastic Imagination.* <http://americanajournal.hu/vol13no2/kerchy>

Kérchy A. (2018a). A fajok közti szolidaritás poszthumán etikai lehetőségei? Kétes környezetvédelem a kortárs feminista performanszban és a mai magyar populáris kultúrában. *TNTeF*, 9(1): 14–30. <http://tntefjournal.hu/vol9/iss1/Kerchy.pdf>

Kérchy A. (2018b). Alice’s Non-Anthropocentric Ethics. Lewis Carroll as a Defender of Animal Rights. *Cahiers Victoriens et Édouardiens: Comforting Creatures: Literature and its New Animal Phenomenologies.* Special Issue (ed. Thornton, S., Rousillon-Constanty, L.), Automne. <https://journals.openedition.org/cve/3909#text>

Kirby, V. (1997). *Telling Flesh: The Substance of the Corporeal.* London, New York: Routledge.

King, A. E. (2017). Intersectionality and the Changing Face of Ecofeminism. *Ethics and the Environment*, 22(1): 63–87.

Kolodny, A. (1975). *The Lay of the Land: Metaphor as Experience and History in American Life and Letters.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Kolodny, A. (1984). *The Land Before Her: Fantasy and Experience of the American Frontiers, 1630-1860.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Lányi A. (2010). *Az ember fáj a földnek. Utak az ökofilozófiához.* Budapest: L’Harmattan.

Lányi A. – Jávör B. (szerk.) (2005). *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény.* Budapest: L’Harmattan.

Littig, B. (2001). *Feminist Perspectives on Environment and Society.* Edinburgh Gate, Harlow, Essex, England: Pearson Education Limited.

Mallory, C. (2018). What's in a Name? In Defense of Ecofeminism (Not Ecological Feminisms, Feminist Ecology, or Gender and the Environment): Or „Why Ecofeminism Need not be Ecofeminine–But So What If It Is?” *Ethics & the Environment*, 23(2): 11–35.

Malm, A. – Hornborg, A. (2014). Emberi tényező? Az Antropocén narratíva kritikája. Ford. Csorba Géza és Nagy Klára. *Fordulat*, 25, 2019, 5–16.

Merchant, C. (1980). *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution.* New York: Harpercollins.

Merchant, C. (1992). *Radical Ecology: The Search for a Livable World.* London, New York: Routledge.

Merchant, C. (2003). *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture*. London, New York: Routledge.

Mizsur, A. (2019). Ne kizsákmányolt nőkre sózzuk az idősök ápolását. (Interjú Milánkovics Kingával) *Abcúg*, jún. 25. <https://abcug.hu/ne-kizsakmanyolt-nokre-sozzuk-az-idosek-apolasat>

Moore, J. W. (2014). Az olcsó természet vége, avagy rájöttem, hogy nem kell féltetni „a” természetet, meg is lehet szeretni a kapitalizmus válságát. Ford. Tillmann Ármin. *Fordulat*, 25, 2019, 17–52.

Mortimer-Sandilands, C. – Erickson, B. (szerk.) (2010). *Queer Ecologies: Sex, Nature, Politics, Desire*, Indiana University Press.

Morton, T. (2007). *Ecology without Nature. Rethinking Environmental Aesthetics*. Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press.

Morton, T. (2008). Ecologocentrism: Unworking Animals, *SubStance*, 37(3): 73–96.

Morton, T. (2010). *The Ecological Thought*. Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press.

Morton, T. (2013). Treating Objects like Women. A Feminist Ontology and the Question of Essence. In: *International Perspectives in Feminist Ecocriticism* (56–69). London, New York: Routledge.

Morton, T. (2016). *Dark Ecology. For a Logic of Future Coexistence*. New York: Columbia University Press.

O’Brian, H. (2019). Why climate skepticism has a misogyny problem? *New Statesman*, 12 September.

<https://www.newstatesman.com/politics/environment/2019/09/why-climate-scepticism-has-misogyny-problem>

O’Connor Smith, N. (2019). It’s no accident that girls are leading the climate movement. *The Sydney Morning Herald*, 10 October.

<https://www.smh.com.au/environment/climate-change/it-s-no-accident-that-girls-are-leading-the-climate-movement-20191008-p52ypu.html>

Officina (2019). <https://officina.hu/gazdasag/196-minimalber-2019>

Oppermann, S. (2013). Feminist Ecocriticism: A Posthuman Direction in Ecocritical Trajectory. In: *International Perspectives in Feminist Ecocriticism* (19–36). London, New York: Routledge.

Plumwood, V. (1993). Feminizmus és ökofeminizmus. Ford. Magyar Éva. In: Scheiring G., Jávorski B. (szerk.), *Oikosz és Polisz. Zöld politikai filozófiai szöveggyűjtemény* (187–215). Budapest: L’Harmattan, 2009.

Räty, R. – Carlsson-Kanyama, A. (2009). Comparing Energy Use by Gender, Age and Income in Some European Countries. FOI Swedish Deefnce Agency. Base Data Report, August.

<https://www.compromisorse.com/upload/noticias/001/1560/foir2800.pdf>

Salleh, A. (2017). Ökofeminizmus. Ford. Kremmer Sarolta. *Fordulat*, 25, 2019, 147–160.

Shiva, V. – Mies, M. (1992, 2014). *Ecofeminism*. London, New York: Zed Books.

Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (eds.) (2001). *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Pergamon.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767039498>

Soper, K. (1995). *What Is Nature? Culture, Politics and the Non-Human*. London: Blackwell.

Soper, K. (2017). A New Hedonism: A Post-Consumerism Vision. *The Next System Project*, 22 November. <https://thenextsystem.org/learn/stories/new-hedonism-post-consumerism-vision>

Spitzner, M. (2009). How Global Warming is Gendered. In: Salleh, A. (ed.), *Eco-sufficiency and Global Justice* (218–229). London, New York: Pluto Press.

Szigeti A. (2019). A kapitalocén – avagy mibe kerül az olcsó természet? *Fordulat*, 25: 54–63.

Tóth I. J. (2005, 2013). *Fejezetek a környezetfilozófiából. Szerzők és irányzatok*. Szeged: JATE Press.

Thunberg, Greta (2019). Beszéd az ENSZ New York-i klímacsúcán, 2019. szeptember 23-án, magyar tolmácsolással:
https://index.hu/video/2019/09/24/greta_thunberg_ensz_beszed_klimacsucs_klimavaltozas

Violetta Tóth-Varga, Andrea Dúll

The appearance of the socio-physical environment in psychoanalytic infant observations: Localization and the experience of locality¹

INTRODUCTION

Background and aims

The aim of this study is to enrich the psychoanalytic infant observation approach with environmental-psychological considerations. It is also to point out that observation – in the socio-physical (i.e. social and spatial/objective) context – may be modulated by environmental-psychological aspects, and this can reveal hidden meaning levels about the place and sense of place. We assume that during observations, the observer non-consciously perceives a number of socio-physical environmental cues (cf. Dúll, 2009). However, as these are non-conscious perceptions, these generally do not serve as explicit information sources. At the same time, our experience shows that observation reports frequently spontaneously mention (socio)physical environmental features. These, beyond a mere description of the environment, often indicate certain psychological processes. It appeared, when analysing the infant observation reports, that family relationships and other interpersonal relationships can sometimes be more obviously mapped in the characteristics and functions of space or of certain objects. Space; the arrangement and function of objects; and the human-environment transaction often draw attention to interpersonal characteristics as well (cf. Túry et al., 2006). Therefore, in our study, we aim to investigate the socio-physical environment's function in expressing latent meaning.

Some interesting and important scientific research has already been done in the area of environmental psychology and psychoanalysis, mostly on place attachment and interpersonal attachment (e.g. Searles, 1960; Fried, 1963; Chawla, 1992; Sebba, 1991;

¹ This work was partly completed in the ELTE Institutional Excellence Program (783-3/2018/FEKUTSRAT) supported by the Hungarian Ministry of Human Capacities.

* Corresponding author

Giuliani, 2003; Morgan, 2010).² However, both environmental psychology and infant observation seem to be underexplored fields. This may be because both fields of science are quite new. Nevertheless, these fields offer the chance to study exciting and original intersections. This is because, in environmental psychology, the home is one of the most important and emphasized fields of study; and infant observations take place in the subject's home, so a comparison of the two seems evident. Our research focuses on the intersection of these fields.

Theoretical background: Presence of the environment in psychoanalytic thinking

Psychoanalytic theories differ in what they say about the relationship of a newborn to his/her physical environment, and to what extent he/she adapts himself/herself to the environment. Although, according to Freud, the infant is at odds with this adaptation because he/she has to control his/her instincts as a part of socialization and to adjust to environmental needs, other analysts have subsequently considered the infant to be more accommodating to his/her environment (Mitchell & Black, 2000).

Of everyone, the independent school of British psychoanalysis (e.g. Winnicott, Balint) have contributed the most to the exploration of early childhood development with respect to the environment, and to understanding how the environment facilitates or inhibits the process of getting from primary total dependence to mature independence (Winnicott, 1963). One of their outstanding theorists is Winnicott, who – opposing Kleinian traditions of pathologizing the infant – emphasized the importance of the baby's environment. Although the primary focus was on the inadequate functioning of the mother, the broader physical environment was considered as well.

According to Winnicott (1956), during pregnancy, the mother's task is to prepare an appropriate environment for her baby, in order to create the state which he terms *primary maternal preoccupation*. If the mother is able to devote herself to her baby, she can provide a holding environment in which the infant's developmental tendencies can evolve so that the child can develop in his/her own way. Even a devoted mother will sometimes fail or make mistakes. These mistakes – if not prevalent – will progressively force the infant to adapt to the environment, motivating development. Winnicott (1999) regards a good-enough holding environment as a protective umbrella that protects against unbearable psychological experiences and primitive or excessive anxiety during the period when the self is in a vulnerable transitional state from unintegration to integration. He referred to *holding*³ as one of the key functions of empathic mothering. *Holding* entails support, physical and emotional holding, total environmental care including insulating the baby from disturbing environmental

² See also our own previous publications on this topic (Varga & Dúll, 2001; Tóth-Varga & Dúll, 2018).

³ *Holding* is essential not only in infancy, but also in the therapeutic process of adults, mainly in severely regressive pathologies. The good-enough holding environment should be established in the therapeutic sessions: this state was termed *cocoon* by Slochower (1991), because in this cocoon-like state the patient can re-experience, work through and reframe childhood injuries, in a yet secure environment. He considers the concepts of e.g. Balint's basic fault, Mahler's extrauterin matrix, Kuhn's protective shield, and Bion's container variations of the holding function (Slochower, 1991).

influences, a 24-hour caring routine, and attention and adaptation that takes into account changes resulting from the infant's physical and psychological development (Winnicott, 1962a; Khan et al., 1974). Studying the psychodynamics of this mother-infant unit, Winnicott (1962b) points out that the father plays an important role as well. His task is to protect the mother from situations and circumstances, which may interfere in the mother-infant bond. He ensures that, in the early period, no external environmental influence disrupts the mother's primary maternal preoccupation so that the mother can devote herself fully to her baby. In addition to the role of the father, Winnicott (1962b) emphasizes the importance of the physical environment of the family, society and infant. He describes the division of "me" and "not-me" (i.e. the environment) as part of the normal maturation process in which transitional objects and transitional phenomena help the infant (Winnicott, 1969a). Winnicott finds that the presence of the facilitating environment is essential for personality development (Winnicott 1969b/1986).

Michael Balint (1959/1997) identified types of attachment by using the person's relationship to the environment. This included interpersonal relationships, and (socio)physical locations and objects. According to Balint's theory, apart from basic *mutual interdependence*, another possible personality development path is to create an *ocnophilic* world where objects are responsible, permanent, always present when needed, and never "resist". A person with this type of attachment clings to objects, overestimates their importance, becomes dependent on them, and feels any distance between the objects and himself/herself threatening. As a third possible world-creation, he coined the term *philobatic*, which means some independence from objects. This kind of attachment disorder is characterized by denying a need for objects and the excessive need for open space. Later, Balint speaks about trauma in the mother-child relationship as a mismatch between the person and the environment. In other words, between the mother and the child. Both attachment disorders may be interpreted as a reaction to the recognition that the symbiotic, harmonious world has been disturbed by various intrusive, ambivalent objects that need to be perceived and recognized by the child (Bálint, 1968/1994; Haynal, 1996; Bergman, 2004). These disorders can evolve during the process of separation-individuation, on the way from symbiosis to independence.

Dúll (1996, 2002, 2009, 2017) refers to the work of Searles (1960), who examines the general relationship to the physical environment, and draws comparisons between this and the mother-infant relationship. According to his ideas, although human beings depend deeply and strongly on the physical environment, these unidentified and unconscious dependences are very difficult to tolerate, and are much easier to reject and neglect, and that this is why a scientific approach to the topic is unfairly set aside. He argues that the nonhuman environment, as a secure base, can compensate for damaging social relationships by allowing the individual to identify oneself with the surrounding physical environment. Developing or having self-awareness can actually make the nonhuman environment more important because it can aid in environmental self-regulation via familiarity, and in increasing feelings of belonging and control (Dúll, 1996, 2009).

Observations and research by Meltzoff and Moore (1977) as well as Stern (1985)

support the idea that the infant interacts with his/her environment from the very moment of birth. Ainsworth (1969, 1979), observing mother-infant relationships in home environments, was the first to reveal that interactional characteristics of the mother-infant relationship indicate strong correlations to the context. For example, a parent-infant dyad can harmoniously cooperate in some areas of life, and less so or not at all in other areas. Under this theory, maternal sensitivity is significantly dependent on context, and less determined by the type of attachment (cf. Hámori, 2005, 2015, 2016). Differences in context often mean environmental differences.

Mahler and her colleagues (1975) regard the psychic birth of a human as a slow process, and that the way to individuation is through separation. Beyond the biological bases of development, they attach great importance to adaptation, and they illustrate the process of separation by movement in and withdrawal from the space as well. Because object relationships require normal separation, Bergman (2004), building on the separation-individuation theory developed together with Mahler, describes the infant and the child's changing attitude towards space, and his/her exploration and use of the physical environment. He also frames the optimal, secure place where a baby's development satisfactorily progresses towards individuation.

According to Dornes (1993), it is essential the infant engage in an active exchange with his/her environment. He emphasizes that the infant is an active contributor, and is looking for relationships and stimulation, not to simply be passive or introverted.

Family therapies set a high value on the place and environment of the family. Home visits may be part of family therapy, particularly in the treatment of eating disorders. Therapeutic sessions in the family home provide valuable information about personal boundaries and family roles, and these are often obviously represented in the physical environment. For example, in the form of missing doors, merged sleeping routines, or the unequal distribution of space among family members (Túry et al., 2006, 2008).

The method of infant observation

The observation method has a long history in psychoanalysis. One thinks of Freud's case of Little Hans; Melanie Klein's observation of her own children, which strongly influenced her theory of development; or Anna Freud's observations in Hampstead Nursery (Rajnik, 2010). The impressive theories of René Spitz, Margaret Mahler and Selma Fraiberg and colleagues (1975; 1990/2005) were developed and formulated using observation, as were the theories resulting from the series of Bowlby's (1969) observations at Tavistock Clinic, or from the longitudinal observations of Mary Ainsworth (1969; Ainsworth et al, 1979) .

Winnicott used observation as a diagnostic tool. His ideas about the facilitating environment were derived from observation (Winnicott, 1969b; Rajnik, 2010). The effects of infant observations are profound because, in the period before observations, the image of infants was a reconstructed picture based on adults' therapeutic experiences. The results were descriptions of infants as being at the mercy of his/her

instincts, hedonistic and introverted. Instead, infant observations reveal that the infant is rather active, sensitive to his/her environment, developing and evolving, and able to form relationships (Halász, 2001, 2018).

Partially based on these antecedents, in 1964 Esther Bick published the participating infant observation method she invented for educational purposes. The method is impressive because it contributes to what we know about the role of the observer and the analyst. It has become part of child psychotherapy training⁴ (and, in many places, part of adult psychotherapy). Its function is to help professionals better understand their patients' infantile experiences, and help digest their infancy experiences. Via observation, it becomes apparent that maternal care and the specific characteristics of the mother-infant relationship can be understood via daily, repetitive, and mainly non-verbal events (Stern, 1995/2004). Observation of the normal daily routine is important because parents often complain about problems within the daily routine, such as feeding, sleeping and attachment. Similarly, traumas can pertain to ordinary, daily, even non-verbal events (Rajnik, 2010).

The essence of the infant observation method is that the therapist trainee observes the baby (and his/her mother and their interactions) in the home from birth to one or two years, once a week for an hour. After the observation, the trainee makes a record. The experiences are discussed in a supervision seminar group. The aim of the seminar group is to share impressions and experiences, discuss how the observer participates in the situation, talk about how the observer resonates to the mother, and how the mother accepts the observer's presence. Group work also helps the observer to understand and analyse any emotional meaning beyond direct actions. The reactions and associations of group members and the supervisor are used to do this (Bick, 1964, 1976; Rajnik, 2010).

In the report, the observer registers detailed observations about the mother and the infant, the interactions between family members, and the baby's development. It is important to register the emotions, thoughts, and somatic reactions of the observer as well. The function of this self-reflection is to help the trainee enter the world of the patient's infantile experiences, and to understand how the observer's inner processes can influence perception and interpretation (Rajnik, 2010).

Participant observation requires a specific attitude from the observer. The observer may feel part of the family while needing to keep a certain distance from family members to fulfil the role of observer. The role of the observer is often illustrated with metaphors like "fly on the wall" or "pattern on the wallpaper". Parents usually expect the observer to be a participating guest with whom they can share their struggles and achievements (Brafman, 1988).

⁴ In Hungary, the first infant observation course was held tentatively at Child Clinic I. from 1986-1988. Since the Ego Clinic was founded in 1989, infant observation has been part of its child psychotherapy education (Halász, 2018).

METHOD

The Research Ethics Committee of Eötvös Loránd University approved the research.⁵

Because infant observation predominantly takes place in the family home, observation reports are remarkably suitable for analysis from an environmental-psychological perspective. Written materials allow for the comparison of records about mother-infant interactions with various environmental factors. Analysis of place and object use, human-environment transactions, and the socio-physical environment can provide important information to enrich the experience of the observer.

According to the transactional approach to environmental psychology (cf. Dúll, 2009), the character of our homes and buildings are not only determined by personal characteristics, but by physical features as well. A kind of human-environment reciprocal interaction can be noticed. Places and objects (Baudrillard, 1984/1987) can provoke emotions and feelings, and can facilitate some behaviours and acts while inhibiting others. At the same time they also retroact on their users. Observers perceive this environmental information in the homes they visit, and these perceptions are often described in their reports. The home environment tells us about its inhabitants (Kapitány & Kapitány, 2000) and influences and changes its inhabitants (or users') values, way of living and interactions. The person and the environment are in a transaction, and, therefore, they cannot be interpreted in isolation (Szokolszky & Dúll, 2006). This is why the interpretation of the observation reports is based on the transactionalist idea. When analysing the reports, we were mindful that a description of the environment or mention of a place often has significance beyond what the first reading suggests. Indeed, it has meaning beyond what the manifest meaning is, and what the conscious thoughts of the observer are.

In our study, based on qualitative content analysis of infant observation reports, we make an attempt to understand the secondary, hidden meanings of the socio-physical environment used in environmental psychology. As a result, our research question looked at whether the observational reports contained references to the socio-physical environment. In addition, we were interested to discover what categories these observations could be grouped into. In other words, what are the main areas in which the most significant socio-physical environmental observations could be found?

To answer this question, of the different qualitative analysis techniques, *Grounded Theory* (GT) (Corbin and Strauss, 2008/2015) is the most suitable. Our aim is not a confirmation or disproof of the preliminary hypotheses (Sallay, 2015; Sallay and Martos, 2018). Rather, through the systematic analysis of data via inductive reasoning, we hope to understand a phenomenon or formulate a relevant theory. It is appropriate to use the above-outlined psychoanalytic approach as a theoretical framework because it perfectly suits the insight that infant observations provide. Combining the theory, the research subject (the infant observation reports), and the method is also supported by the fact that these each of these emphasise reflection. According to constructivist GT,

⁵ Reference number of permission: 2018/30.

the researcher and the subject form an inseparable unit. This is because all of the knowledge is a consequence of the researcher's attribution of meaning (Daly, 2007, cited by Sallay and Martos, 2018)). As a result, objectivity cannot be the main objective of the research. The process and the results are inseparable from the researcher's own set of values, beliefs and attitudes. A firm belief of constructivist GT researchers is that an understanding of the studied phenomenon is only possible by accounting for the special context of the research (Charmaz, 2013, Sallay, 2015; Sallay and Martos, 2018; Somogyi et al., 2018). This is similar to how knowledge about the world can be interpreted differently based on different views (Sallay and Martos, 2018). The researcher and the subject's relationship is the focus, and the psychoanalyst places an emphasis on reflecting on this relationship because psychoanalysts, according to Stolorow (1998, cited by Bokor, 2011), are interested in the relationship between the subjective worlds of the patient and the analyst. Thus, while psychoanalysis is interested in the interactions between intrapersonal and interpersonal processes, environmental psychology investigates person-environment relationships.

The subject of this study

Infant observation records and reports, made in the infant observation module of child psychotherapy training at the Ego Clinic for the purpose of further study between 2006 and 2016, formed the subject material. Convenience sampling was applied, and known therapist colleagues were asked to provide observation reports. Therapists and the families that were observed gave their written consent that the reports could be the subject of this study. The Ego Clinic approved and supported this research as well. Seven observation reports constitute the subject of this study.

As part of their training, trainee psychologists visited a family once a week for between one to one and a half years. The observed families were informed that the observation was part of a psychotherapy training, that the experiences were discussed in a supervision group, and that at the end the observer psychologist was required to write a case study summarizing their observations about the infant's development. They were also informed that they would remain anonymous throughout the whole process. Only families who agreed to all of these terms and conditions were included in the observation study. For the sake of privacy, the observer changed all personal data (such as name, address, identifiable characteristics). If any identifying data was accidentally not changed, we changed it during the process of analysis. As a result, observed families are not at all identifiable.

This study, as a pilot study as part of a larger research, analyses the written materials of seven infant observation reports. We intend to find and interpret the descriptions of the socio-physical environment found within these reports.

Sample

The analysed observation reports were the results of a 1.5-year observation training module. The weekly reports were sometimes very detailed and sometimes only summaries. In the end, we analysed 510 pages of notes.

Because GT does not expect equal representation (Corbin and Strauss, 2015), the observers and the families were selected based on availability. Although theoretical sampling is possible in GT, this aspect has not been applied in this research. Because we were analysing closed reports, some of which were 10 years old, we were unable to contact the families. The availability of the families (for signing the consent statement) was not possible. In many cases, a move or other changes in the contact details made contacting the families impossible.

Two of the families were observed with their first child. The other five families each had older siblings. Two of the families lived in the capital, three in the agglomeration, and two lived in regional cities. All lived in completed families, three of the families lived in stand-alone houses, four lived in apartments.

The observers (7 people) were completing their reports as part of their training. Most (6) were women, one was a male. Their qualifications were diverse, but all had several years of employment history. There were no career-starters among them. All were, however, at the start of their child therapy training because the observation module started at the beginning of the course.

There were no strict guidelines as to how the observation reports should be completed. Only the object of the observation was defined: The observers were to look at the child's development, the interaction between the mother and infant, and the feelings and actions of the observer herself/himself.

The aims of this study

Our purpose was to explore, describe and map the phenomenon via the analysis and coding of the data from the observation reports, and to establish further areas of study. Raw data from the text was grouped into concepts. These concepts were then arranged into a logical and systematized explanatory schema. Questioning and comparison were constant – both useful methods in analysis. We conducted microanalysis⁶ by fragmenting the text into small units, and we created open codes by assigning concepts to the fragmented data. Then we developed axial codes by relating

⁶ We can draw an interesting parallel with microanalysis of psychoanalyst D. N. Stern (2004/2009) who emphasized common features of theoretical and practical approach. He concerns micro-momentary details of the present moment, and based on moment-by-moment microanalysis, he developed the method of dynamic psychotherapy. Phenomenological approach to the present moment means observing everything that happens to us in a single moment, in an everyday routine situation. According to Stern, the way we experience the very present moment, tells a lot about how we approach to ourselves and the world (Stern, 2004/2009).

categories and/or sub-categories by their properties and dimensions, which form core categories via selective coding (Corbin & Strauss, 2008/2015).

As this is an inductive coding method, there were no specific preliminary theories or hypotheses (Corbin & Strauss 2008/2015); instead we formulated a research question in advance to guide the systematic analysis.

The richness of the material provided in the infant observation reports makes different kinds of analysis possible. We were interested in the environmental (psychological) aspects of infant observation, so observation reports were analysed from that point of view.

We assumed that, in the infant observation reports, well-defined units of the socio-physical environment would be present, which – beyond their manifest socio-physical meaning – refer to interpersonal relationships and intrapersonal processes. We also assumed that long-term, regular visits enable the observer to make conclusions about intrapersonal and interpersonal phenomena.

We started with the observation that although the well-defined objective of each infant observer trainee was to study mother-infant interactions and monitor their own feelings and experiences, observation reports frequently included descriptions of the socio-physical environment as well. The role of these descriptions is – albeit not always on purpose – to support or depict a particular psychological process or phenomena.

The aim of the study is to examine these assumptions and to operationalize related constructs. Accordingly, using its well-defined aspects, this approach may be integrated into the method of psychoanalytic observation and would presumably help observers better understand a particular situation and their experiences of it.

The environmental psychological approach is seminal to psychoanalytic observations and thinking, and vice versa.

ANALYSIS OF THE RESULTS

Our general research question was, what category system do observers use to report on what they have observed (i.e. the child's development, the family interactions (primarily those of the mother and infant, and their own feelings) and what role does the socio-physical environment play in these observations? In addition, to what extent do the observation reports include descriptions of socio-physical environment?

In line with these aims, the full material making up the observation reports were coded using the GT method. The text corpus was examined step-by-step in small units, and every single unit was assigned a content category. In these small units, we encoded both content and environmental descriptions.

The socio-physical environment in observation reports. Localization and description of the socio-physical environment

In the course of analysing the reports and through the constant comparison of descriptions and codes, it became clear that observers frequently register environmental factors. It is even visible in the fact that each one of the observation reports is rich in socio-physical illustrations of the phenomena. In this study, based on the system of categories we developed, we will explain localization and the experience of locality in detail. We will also try to show which phenomena observers demonstrate with these descriptions, and how. Aiding this purpose and serving as a comparison, other non-environmental open codes assist interpretation of the perceived spatial characteristics of actual events, actions and emotions. In other words, other open codes can place environmental descriptions into context by indicating characteristics of interactions between the mother/father and the baby, and transactions between the family (members) and the observer.

In the code system, the first selective code was named “*Localization and presentation/description of socio-physical environment*”. This core category can be divided into four axial codes (see below) that, together, demonstrate our preliminary assumption that observers register perceived interactions and own experiences in a socio-physical context, and that they attribute an extra meaning beyond the socio-physical background itself in most cases.

Localization and presentation/description of socio-physical environment:

1. *Localization of home*
2. *Introducing the physical environment of the home*
3. *Introducing the social environment of the home*
4. *Detecting appearance*

1. Localization of home

The first axial code was named *Localization of home*. This axial code is for descriptions in which observers locate the place of their visit i.e. the family’s home in a broader spatial-environmental context. Interpretation should include background factors behind events, emotions and all registered phenomena (Corbin & Strauss, 2008/2015). As a result, we will introduce the context in which observations are assigned to this axial code.

This axial code consists of the following open codes: *Localization and description of the settlement and surroundings*; *External appearance of the house/building*; and *Presentation of the stairway and corridor*. It is noticeable that the home is generally introduced from a broader perspective. Observers often guide us from the settlement to the door, where they attribute significance to things like *Signs around the door (door-plate, decorations)*, and they “read from these.”

An important observation of the observation reports is that the observer, in almost all cases, places the place of observation in an environmental context. This typically occurs in one of the first observation reports, where (in differing levels of detail) the

name of the settlement where the observation takes place or at least its type (town, city, capital etc.) is given. Through this, the family's home is located in a broader context. This helps the reader be in tune with expected events, and locate the family and their home in the physical environment.

“I had to go to Pomáz, to a suburban family house.” (V, 1)

It is common that, after introducing the type of settlement, the focus gradually narrows. After, or instead of, naming the settlement, the characteristics of the *neighbourhood* or the surroundings are briefly described. This helps orientate the reader, and helps the reader make general and personal associations with the place. This is another chance for the reader to attribute further levels of meaning. Therefore, it is not only the house/apartment that is significant regarding place attachment, but external spaces, such as the neighbourhood (e.g. Bonnaiuto, 1999; Scannell & Gifford, 2017).

“The family lives in Rákospalota, in a neighbourhood where there is nothing but 10 storey blocks of flats and a shopping centre. There is a small sort of a park by the house, but without any sandpit, playground or bench.” (N, 2)

Reading this description, we can imagine a metropolitan residential district from the early 2000s. High blocks of flats, narrow spaces, high density... an environment that is not really suitable for children (and mothers). We know from environmental-psychological literature that blocks of flats can often be more impersonal, there are no half-public places in which it is possible to build a social network (e.g. a circular gallery), and there are too many people without defensible spaces (Newman, 1972), and that people do not really know each other due to the high number of people. Moreover, it is often dark in the stairways, and there are a lot of places to hide, which decreases the sense of safety and crime rates can be high (see Yancey, 1971). Therefore, this environmental structure does not really meet the needs and suit the preferences of those people who like to facilitate social interactions and keep a private sphere (Dúll, 2009).

There are plenty of examples of personal associations guiding the observer. For example, how easy the home was to reach. This is understandable because these are important factors for the observer who will be there weekly:

“We live close to each other.” (B, 6)

The localization focus then often narrows further. Observers seem to find the *External appearance of the building/house* and the *Characteristics of the corridor, stairway* informative as well:

“I have to climb up to the third floor, downtown council house, high storeys, no elevator. It flashes through my mind that it would be difficult to get up here with a baby.” (C, 1)

There are examples of the signs on doorbells, signs or door decorations appearing in the descriptions, referring to a hidden meaning. In the example below, decoration suggests personalization and a distinction:

“On the door-plate both the father’s and the mother’s name is present, and a nice door-decoration, a wreath, is hanging on the door. Only on their door.” (J, 2)

In other cases, we found that the observer is already seeking an answer to his/her questions, a confirmation or disproof in the environment of his/her beliefs or doubts:

“The mother’s name is written on the doorbell. The absence of a husband/partner is strange. It didn’t come up when we first had a phone call or when we met.” (C, 2)

Observation reports that start from a broader perspective correspond to the phenomena described by Kaplan (1988), which is that although the person is mainly interested in the aesthetics of smaller units i.e. the space/environment used, this always fits into a larger unit, the aesthetics of which will influence the judgment of the smaller unit.

2. Introducing the physical environment of the home

Our second axial code was *Introducing the physical environment of the home*. Open codes of this axial code include *Objective and subjective description of the home*, which stands for the arrangement and furniture of the apartment/house, as well as the experiences, emotions, impressions and associations beyond these. At the start of the observation reports, observers often register their first impressions of entering the home. Beyond arrangement and installations, they often describe the premises in details, and report about how they think these serve their purpose. In some cases, an objective description is dominant:

“Some clothes dry on a small clothesline. There is a large dining table in the middle, with four chairs around it. We sit down there. By the wall, there is some more seating (a sofa, a comfortable armchair). There’s a writing table in the corner. It seems there are two rooms: the bedroom communicates with the living room, and the kitchen, bathroom and conveniences open from the hall on the other side.” (N, 4)

The emotions the home evokes in the observer are also mentioned in most cases. In these reports, subjective elements are emphasized:

“She showed me into the living room that opened from the hall. The room is quite large (for a block of flats), and light colours dominate. Feels pleasant, comfortable, and clean. Not too orderly or too chaotic.” (N, 3)

It is interesting that in this axial code open codes are rarely distinguishable from each other and almost always appear together. A description of the layout of the house is followed by a description of the furniture, and this is always assigned with emotional attributes. The following example shows the objective description of the physical environment and its emotional influence on the observer.

“The hall I entered seemed cold and stern. It served two functions, one part was the real hall, and the rest was a storage closet at the back. [...] From the hall, I entered into a larger premises that was divided into a kitchen and a living room with a counter [...] the kitchen feels spacious with built-in furniture around and a large dining-table with chairs in the middle.” (F, 4)

Impressions of the socio-physical environment are often modulated by the *Experience of familiarity*, e.g. the similarity of the fixtures and the experience of “we have the same at home.” This experience of familiarity contributes to feelings of sympathy, acceptance and easier conformity.

[The bedroom is an] “oblong room, the changing table is on the left in the corner (it’s the same as ours!)” (C, 12)

Besides the physical environment, other ambient stimuli can also provoke the experience of familiarity:

“Cosy untidiness prevails in the room, MR2 Radio Petőfi is on, a slightly louder than I would prefer, and I imagine it may be a bit loud for the baby as well. (I like this new Petőfi, too, I often listen to it.)” (C, 21)

Sometimes it is not just the furniture and the emotions that the home provokes in observers that are described, but the feelings, desires and dissatisfactions of family members as well. Thus, objective and subjective descriptions are alongside descriptions of the desires of a family member. This can have a hidden meaning under the manifest physical deficit/desire, which, in this case, is family togetherness as a value. Therefore, on the one hand, it is a desire of a family member, on the other hand, it often provokes a particular experience in the observer.

“[...] the father’s desire is a huge kitchen that would be enough for the whole extended family, because now they can only have lunch in three turns. Conversation is not the same in the living room, sleepy after lunch, as if they were together by the table” –the observer recalls what the father said, then his own experiences with his family come to his mind soon: “[...] my own family, memories about saint’s days of my childhood came to my mind, and I really envied [them].” (F, 32)

Interestingly, one observer describes how refreshing it felt to experience something life-like in a well-composed, very tidy and strict flat. It happened in the spare room, as a result of a family picture and a spider:

“The spare room keeps memories of the past with old furniture and family photos on the wall. I recognize Zsolt’s [the father] mother, but there is a photo taken in a studio of another young couple (parents of Lili [the mother]?) and a picture of a baby (I guess it is Zsolt), and other people on small photos in golden frames. [...] They store toys here, too. [...] Nothing is moving in this room, but yet! I can see a spider descending from the ceiling. It lands on the top of the side table, then goes away. I imagine that if I mentioned this to Lili, she would make excuses. However, in this more realistic room, even this spider is rather authentic.” (B, 24, 25)

Introducing the physical environment of the home as a reflection of Argelander’s approach

The above presented coding and open codes are consistent with what Argelander wrote about three different sources of information about the patient in his book “*The Initial Interview in Psychotherapy*” (1999/2006). This approach, as shown by the open codes that emerged through the analysis, can be a good starting point for the process of environmental cognition and the making of an environmental impression. According

to Argelander, in an interview situation, important basic information can be provided by the so-called objective information i.e. the personal data of the patient (e.g. age, family status, education, financial status). If this knowledge-gathering phase were transposed on a socio-physical environment, objective information would include the location of the home, physical parameters (narrow, spacious, family house, block of flats etc.), layout and furniture (premises, functionality etc.), objects, and habits and characteristics of the object and space use.

“The family lives in a three storey, red brick terrace home, on the third floor.” (F, 3)

Consider this excerpt from another report, where the observer registers objective information:

“In the little room where they live (this is a circa 20 m² oblong room above the garage, a kitchen corner on one side, two bunk beds on the other, the cot is at the end of one of the bunk beds) I can see a scene of a family with four children leaving home after breakfast.” (A, 102)

Just like in the special context of the initial interview, when coming in contact with the socio-physical environment, we try to look behind the objective information and search for the subjective meaning. Argelander (1976) calls this *subjective information*, which means data to which the client attributes significance in one way or another, and projects this to socio-physical environment. A good example is when one of the observers reports that according to the mother, the 120 m² apartment where the newborn arrived as a second child to his 1.5-year-old sibling is too small, and the baby does not have a room of his own.

“It turns out that Dani doesn’t have a room because it is a small flat. (120 m² at least.)” (B, 4)

One of the most impressive findings of Argelander’s theory is emphasizing *scenic behaviour* (Buda, 2006), which Argelander considered the third source of information – those situations where the experience of the context dominates. This situative information is to be understood here as, for example, the appearance of the subject, their self-presentation, and their behavioural and communication style. These are viewed through the lenses of the therapist’s feelings and emotional resonance⁷. When it meets with the socio-physical environment we call it *Symbolic objects and phenomena*. These descriptions always refer to phenomena that manifest in the socio-physical environment, but provide additional interpersonal or intrapersonal interpretations.

In one of the observation reports, the following scene regularly occurs: the father arrives home, drops his keys on the table and the keys are then taken away by his wife soon after. This scene is not at all unusual, yet the observer is still astonished by the movement and registers the action in the report. Somehow the sequence does not fit in

⁷ Scenic behaviour as a concept is an important element of psychoanalytic, psychodynamic therapy trainings, moreover, terming it differently, but all kinds of approaches of psychotherapy is concerned with the phenomenon.

the family's normal routine, and it makes the observer feel that it is a distinctive action.

“I noticed that Dad drops his keys on the table, and Mom stows them away in a sec.” (J, 298) “Mom grabs Dad’s keys and puts them away again [...]” (J, 312) “The pink key-tainer tossed down on the table again, it catches my eyes on my way out. Mom stows it away. It feels good to leave.” (J, 333)

Reading the text it could be seen as a simple series of facts, yet in the text body an intense tension is tangible based on the context. As if tension was projected, as if dropping the keys on the table represented an aggressive, tense act that is always “put away” or “smoothed over” by the mother so that the tension is not visible, tangible, or manifest. This is congruent with what is otherwise registered in the observation report: constant, hidden tension. The father’s strong anxiety. An uneasy verbalization of the mother that makes it difficult for her to speak about problems, or even to notice them. In this context, this simple action with an object (the keys) is an indicator of the father’s intrapersonal processes, and gives an insight into the relationship of the couple. It reflects on their ability to cope with challenges as well.

Another expressive scene is when the observer realizes that what he/she had heard was not the mother’s sigh as he/she thought, but the sound of ironing further away. The mother is sharing her worries about her baby’s development with the observer, when noises from upstairs (sounds of the babysitter ironing and the steam from the iron) interfere with the mother’s voice downstairs. When the observer realizes it, he/she drew a parallel between this phenomenon and the mother’s feelings of loneliness that the observer sensed, and the observer thinks the “sigh” of the steam intensifies the mother’s hidden negative emotions and worries. (B, 41, 44)

“Upstairs Vali is ironing with that “sighing” steam iron. This sound catches my ears again and I hear it as a sigh, not the noise of ironing.” (B, 134)

“Sitting on the mother’s lap [the baby] notices something in the mirror door covering one wall of the room, and is scanning my face [...] He is paying attention to the snuffling, too – Vali is ironing in the bathroom next door – turns his face to the direction of the noise and is listening. Then »he gets tired«. This situation recalls in me when months ago I believed that the sound of ironing was Lili’s sigh. From a certain aspect – considering the mother’s state of mind – the situation is similar to when she had fears for Dani because of Kata’s »unpredictable« actions. Now she is worried about Dani’s development, [...] because he is not doing what is in his textbook.” (B, 118)

Argelander’s conception is somewhat relative to Soja’s (1996, cited by Berki, 2014) theory, who, adapting and further elaborating on Lefebvre’s work (1991, cited by Berki, 2014), proposed three types of spatiality. In other words, three different aspects of space. *Firstspace* is perceived space, the way we empirically perceive the physical space, which is accurately describable and the same for everyone, and thus objective. *Secondspace* is a conceived space, a concept in our minds about the space. This spatiality has a different meaning for everyone, so its content is subjective. To provide contact and permeability between these two types of spatiality, Soja (l.c.)

introduced *thirdspace*, which is lived and experienced space. This is dynamically changing, objective, realistic and imagined space. It integrates the aspects of firstspace and secondspace, and focuses on experienced reality (Berki, 2014). It is apparent that Argelander's concept of objective information is very similar to Soja's term firstspace, and, similarly, subjective information corresponds to secondspace as well. In the same way, scenic information as the personal experience of the space resembles the individual experience of the objective and subjective world.

3. Describing the social environment of the home

The third axial code was named *Describing the social environment of the home*, where we can find descriptive and associative presentations about people who are present in the home. Beyond parents and babies, any siblings, grandparents and other helpers who have a regular relationship with the family, are present in these reports. This is natural because observers would like to introduce the actors of their future observations, so this includes their appearance and impressions about them. Descriptions of mothers in the following observation reports always express something more, a kind of general interpretation based on the mother's external appearance. In the first example, the observer refers to intellectualism as the most significant aspect of their first impression; in the second one the observer depicts the mother as the allegory for an unreachable, unapproachable beauty:

“Comfortable wear, blue top. Glasses. No striking jewellery or make-up. She seems intellectual as she speaks.” (C, 4)

“I shake hands with Mom, I introduce myself. Her handshake is limp and it seems she is unwilling to do so. She is tall and thin, she has a slightly longer than medium-length hair [...] She reminds me of Tímea in Jókai's *The Man with the Golden Touch*.” (J, 3)

There are reports in which the descriptions of the external appearance of the parents show their actual state, partly as a comparison:

“Magda is a medium-height woman with a normal figure and a pretty face, around 25. She wears glasses. Her hair is blonde. She seems a bit tired and slatternly, very pale, with circles round the eyes. She is wearing a white T-shirt and tracksuit pants, practical home wear. Károly's features seem more tender, as if he didn't change in the past twenty years. He is a tall, thin, 30-year-old young man.” (F, 5)

It is interesting to read the description of the father in the following observation report, who provokes ambiguous feelings in the observer:

“The father is at home, he answers the entry phone. [...] I hear his voice slightly feminine in there. [...] He is standing out in the gangway smoking. (This initiates associations in me about my relationship with smoking [...]) He is taller than me, thin, a bit pot-bellied (just daddy bellied), he has brown hair, mildly unshaven [...]” (C, 11)

This observer meaningfully describes the figure of the babysitter, and an interpretation of her behaviour:

“[...] a member of a family with 10 children, where there are 19 years between the eldest and the youngest. Vali is very quiet, timid, disciplined, she looks older than her years (I think so, though I don't know her age). In her simple clothes she wore on her »spindle-shanked« figure, with a kerchief on her head (!), with her pale face and dark circles round the eyes as if she didn't sleep for many days [...] I remarked to myself that I couldn't imagine a babysitter like her for my children [...]. It is not only her appearance that is not attractive, but her obedience, subservience, discipline, gracelessness, the lack of spontaneity and playfulness also make her very strange. She reminds me of a plain-clothes nun or at other times a fairy creature.” (B, 34)

In terms of self-related subjective feelings, the social and physical importance of the home, and the transactional relationship of these, described well by Proshansky et al (1983) are not just a result of others in the home but our relationship with the socio-physical environment itself. This makes sense, because it is this environment in which we live and that provides structure to our day-to-day lives.

4. Describing the external characteristics of the socio-physical environment

The fourth axial code, *Detecting the external appearance*, includes open codes that refer to various descriptions of the socio-physical environment, not only with the purpose of introducing these, but with supporting descriptions about intra- or interpersonal situations and with metaphors. We found descriptions of a flat or a person's clothes that indicate deeper deduction, e.g. functional characteristics or physical-psychological wellbeing.

“I enter a pleasurable, very clean, ordered, carefully furnished, cosy flat. I remark at the predominance of pastel colours (butter, light yellow). (Not too practical for a family with children.) [...] I get to know the baby and his mother on the changing table of a light pink and butter coloured room. Lili and the baby both wear pastel clothes.” (B, 3)

In this family, pastel colours (besides the fact that the observer does not consider them practical for a family with small children) became a metaphor for moderation, elegance and adaptation to external references. Diverging from the average as well as intense emotions were feared and preferably avoided by the mother.

We saw cases where decoration and the order of the flat served as a measure of the maternal state for the observer:

“On the glass door I can see the contour of a reindeer-shaped Advent calendar with small sachets. The door is closed. It comes to my mind that the mother cannot be in a very bad mental state if she had the energy to make it.” (J, 478)

The observers witnessed what Proshansky et al (1983) also highlighted that the environment also has meaning, and that observers detect these, and their effects are linked to the related norms and rules. In the above example, we can see that the observers noted the pastel colours dominating the children's room and among the child's clothes. And that these colours are codes for restraint and gentleness, as well as where calmness in interactions is more valued than free movement, and a sense of freedom.

The observer's experience of locality

The other main topic that emerged through the coding process, which connected closely to environmental factors, was named the *Observer's experience of locality*. The concept of experience of locality⁸ was coined by Dúll (2017) and refers to settlement. In this research, we applied the concept to the socio-physical space of the home. In other words, locational quality with socio-physical content, experienced consciously or without apperception by the residents of the home. Under this meaning, the content of this category of observer experiences provide information about the observer's consciously or non-consciously lived experience of locality along the socio-physical aspect (cf. Dúll, 2017). According to our content analysis, this main concept (or selective code) includes the following axial codes:

The observer's experience of locality

1. *Conditions of entering the home (difficult/easy)*
2. *Finding a place in the space of the home*
3. *Order–untidiness relation*
4. *Feeling of cosiness*
5. *Ambient stimuli*

1. Conditions of entering the home (difficult/easy)

The entry to the home of the observed family being difficult or simple is a frequent topic in the reports. From the context given in the observation reports, it appears that although each family knowingly agreed to receive an observer, they still unconsciously feel ambivalent about his/her presence. This informs us about unconscious motivations and sometimes the challenges faced in connecting. This appears literally, too, as in when it is hard to reach the subject by phone, or when there are blocks to emotional availability and acceptance.

In some cases, the observer was always welcome:

“They noticed me by the window, and came to open the gate.” (B.7)

There can be a similar interpretation if the observer's experience is that it is easy to make an appointment with the family, or to reach them by phone or personally, or if they call him/her back, or if they are happy to have him/her over at an alternative time.

⁸ Experience of locality is “locational quality impregnated with socio-physical content, experienced consciously or without apperception by the inhabitants of the settlement.” (Dúll, 2017. 255) The environmental psychological concept of experience of locality is based on use of the term locality in anthropological literature: the “community- and power-dependent local societies are always determined by certain geographical, social, economical, cultural etc. dimensions [...]. In locality, local interest, size of the settlement, social cohesion and proportions of particular fields of activities are quite strong gradients. Spatial openness or closedness makes the residential district local social field of force, it can conserve a traditional living-space, can settle cultural and mental dimensions, common or individual contents, possibility of economical enterprises, in one word: the locational quality.” (A. Gergely, 1993. 55)

“I couldn’t go to our second session at the agreed time due to a work engagement, so I randomly rang the bell to see whether I could go up. Magda was very nice and told me to come up, no problem, I wouldn’t disturb her. [...] By the time I got up, Magda was waiting for me at the door.” (F, 10)

In other reports, there were examples of the family leaving the observer on his/her own at arrival or when leaving, ignoring the observer, and by leaving unclear physical boundaries (see Halász, 2018). The observer’s feeling of being alone shows difficulties in connecting with the mother. In some observation reports, the family being unavailable is regularly present, and the observer feels unwelcome even at the end of the observation process.

“I can’t get through the gate, though I ring the doorbell three times. I call her. She hangs me up and opens the gate. I am standing for quite a long time at the front door. I don’t want to ring the bell. I knock on the door three times so she knew I had arrived. (J, 63)

[Even after five months] It is difficult for me to get through the gate. [...] It is thought provoking why I still feel this anxiety that I am not welcome, a *persona non grata*? I have called the mother two times. I can’t get in.” (J, 289)

At other times, impatience and anger dominate the feelings of the observer, in which the presumed emotions of the baby are also present at times:

“It seems that the doorbell doesn’t work. Especially in the rain. I ring on the phone. The gate still doesn’t open. I try to be patient. I know the mum is slower. [...] She doesn’t answer the doorbell of the stairway, either. I think they aren’t at home. The door is open, I go up, and I don’t know whether I should ring the bell. [...] I call her on the phone again. I can hear clearly now that she is coming to the door. I try to make noise for her to notice I am already standing there, she opens the door, she may have not heard the bells [...]. I feel the need to clarify the situation, but yet I remain silent. The mother greets me and goes right back to the other room while I take my boots and coat off.” (J, 451)

At the same time, it is no less important that sometimes the observer’s own worries are present beyond a difficult entry. At the anxious time when one of the observed babies became seriously ill, it was particularly difficult for the observer to get into the home of the family.

“It is always so difficult to get in here. Standing in the door. Anxiety comes over me again, when there is a trouble in there.” (J, 373)

Beyond difficulties with entering the home, there is sometimes ambivalence because the observation is less important for the mother:

“I knock on the windowed door through which I can see Era sitting beside the playpen, on the phone. My knocks are not answered, so I knock on the door again, and wait for some time. Nothing. I turn the handle to say hello, but the door is closed. I don’t feel like assaulting the door anymore... but then I can suddenly hear the keys, the door opens, »oh, hi« says Era, surprised. »I have to hang up, the psychologist has come and I totally forgot she was coming, I’m going to hang up, I’ll call you later...«

[...] I was forgotten, unwelcome. I come every week at the same time. Regularly, as expected, precisely knowable [...] I am disappointed that I can absolutely drop out of her mind in just one week.” (A, 704)

How the observer is greeted, shows more than the observable facts. This is because the observer deduces information about how the subject feels about the observer. This gives important information about the observers’ connection to the place and how they observe the place as a result. As a result of returning to the same place for months on end, it is natural that the observer also forms a relationship with the space and gets involved in the place (Tuan, 1977/2001). Of course, it is not irrelevant what kind of relationship is formed. Because whether it is stable or unstable, this has an effect on how the observer feels in the family’s home.

2. Finding a place in the space of the home

Whether the observer finds his/her place in the home of the observed family can be the result of something different each time. And it definitely has important consequences. It depends on the attachment abilities of the family and of the mother; their conscious and unconscious motivations for the observation; lifestyle and habits; the spaces and places, and even their size; and their interactions. All of these can play a role in the process of the observer finding his/her place (if he/she finds it) in the particular home. This searching for a place and finding the observer’s place(s) plays an important role in the development of place attachment. I.e. certain elements, objects, spaces and their availability provided (or not) by the family play a significant role in developing attachment. Pastalan (1970) argues that there is psychological identification with the spaces we use that provokes attitudes of possessiveness. As if the place and its objects were ours (Dúll, 1996, 2009). This frequently appears in observation reports as the observer’s chair or usual place of observation.

“I bring my »usual« chair from the kitchen, put it down to my »usual« place by the door and begin to mentally prepare myself for the observation.” (C, 33)

If this feeling evolves, it may allow the feeling of continuity – a kind of stability that strengthens the observer’s sense of belonging, and it will form part of his/her professional identity, just like an office, desk or chair at a steady workplace (cf. Frankó & Dúll, 2017).

The sense of one’s “own place” can be found in descriptions about the observer having no access to his/her steady (or believed to be steady) place. This means, the experience of the loss of place is a factor that shows place attachment – the place’s assurance of safety.

“[the sibling] always tries to push me out of the observer armchair” (V, 24)

In some cases, finding one’s own place is not evident or routine, and the observer meets obstacles that suggest he/she does not have a place there at that time:

“There was no chair. My back hurt from standing.” (F, 9)

“I can’t sit down, I haven’t found out what to put away so I can sit. That’s why I stood still by the crib, flatten myself a bit against it, so as not to be underfoot, and to disturb as little as possible in this tense situation.” (A, 105)

Difficulty of access results in thought-provoking and uneasy situations, especially when it becomes repetitive and dominant. At the same time, in line with the development of the baby, the observer can always conclude whether he/she is in the right place:

“[...] the little baby lay down on a muslin square, there where I usually sit, with a colourful playing frame above him/her with various colourful objects hanging from it. I suddenly don’t know where to sit. I sit on the side of the sofa, a bit more to the side, farther from where the mother was breastfeeding earlier.” (J, 33)

The stability of place attachment is presumably stronger and more secure if it does not attach to one (or some) particular place(s), but in the flow of events, despite changing circumstances, the observer still finds his/her comfortable and secure place from where the observation can take place, and where he/she feels good in the space. The observers of infants who have a more stable and secure attachment to their mother rarely or never registered sentences about difficult accessibility. In their cases, a secure place was not linked to a particular chair or a particular part of the space. They were flexible and could always find themselves in the space, adapting to the situation with ease.

“It’s almost like coming home. They don’t offer me a seat. I find my place automatically.” (V, 17)

Once again, the importance of the connection to the place is a reoccurring aspect; the meaningful spheres encourage the relationship with the place whether it is in a secure or an insecure direction. Naturally, this is connected to the emotional connection experienced with those who live in the home (Dúll, 2009). Place connection plays an important role in the sense of security, in the feeling of control of the environment, in the sense of being able to predict what will happen, and it also plays a role in the forming and maintenance of identity (Dúll 1996). Finding one’s place and the sense of relief from this is another indicator of the relationship forged between the observer and the mother/family, just as the layout and design of the space plays a role in reflecting on this relationship.

3. Order–untidiness relationship

Order–untidiness (cf. Polcz, 1987) as an open code emerged in different forms and variations. Observers often mention impressions that can be expressed on a scale of order to untidiness. From strict order to cosy untidiness and chaotic conditions – all can appear.

“[...] I could say I am used to untidiness and mess. I don’t really look around or steal a glance at the place. I don’t look at details with my eyes, otherwise I would feel I came to observe the order and not the mother-infant pair... and, of course, I wouldn’t like to embarrass Era either [...]” (A, 703)

In this report, the observer mentions another situation as a striking contrast to this one. It is when the family received the observer in the home of the grandparents, where they often spend time because their flat/apartment is small:

“In the grandma’s bathroom there is a regular changing table as well, [...] Era claims that she feels more at home here than she does at her own home (I believe her, because this is a normal-sized flat, where everything has a fixed [place].” (A, 303)

Beyond the order–untidiness relation as a general characteristic, changes in this aspect of the flat are extremely interesting, too. The following excerpt shows the rigidity of a very strictly tidy mother eased as her baby grew and development, as time passed, and as her anxiety lessened.

“Her movements are calm and precise when folding the clothes. She is very silent. The immaculate order of the shelves and wardrobes becomes apparent to me.” (B, 138)

Then, some weeks later:

“This is the first time I have seen [the baby’s] white socks »dirty«. Moreover, it strikes me that the bedcover [the pillow between the sheet and the slats], which is always very clean, now shows Dani’s smeary fingers. Probably the staff usually changes it by this time.” (B, 149) “The flat is full of huge toys. I haven’t seen such a mess before, nor that Lili tolerated it so peacefully.” (B, 172)

One of the important implications and consequences of the order–mess relationship lies in the transactional approach of environmental psychology, according to which not only personal and social characteristics determine the nature of important spaces, such as the home, but space also has an effect on its user. That is, an orderly, clean space has a different effect on the user than a messy, neglected dirty home. To illustrate this, here’s Winston Churchill’s oft quoted line by environmental psychologists: “We shape our buildings, and afterwards, our buildings shape us.” (quoted by Dúll, 1995, 354).

4. Feeling of cosiness

We find reflections on cosiness in observation reports when the observer perceives the cosy atmosphere of the family, whether it presents in an emotion, smell, or the way he/she feels. It is useful when identifying with the baby, and when the observer registers how the baby might feel in a given moment. We often find descriptions of the baby feeling very good and cosy in his/her own place:

“A freshly changed bed. Barnabás gets a retro patterned sheet that is not a boring white as usual. It provides something to look at because it is full of shapes and figures. He obviously likes it and his mother also remarks that »he so much likes to be here in this small place«, I think it’s because it is colourful and interesting. »He likes this, too« – she points at a multifunction soft toy that is fixed to the frame of the bed [...]” (A, 416)

“Meanwhile, as she was placed down on the changing table, Rita began to smile. I noticed it at other times, too. I remark that she likes to be here. The mother replies, yes, she always smiles here.” (V, 42)

A striking and very important point of reference is when the observer encounters a lack of feeling cosy.

“Looking at the room she shared with Attila, it came to mind, that it must be difficult for Rita to get used to the new environment. Rita had been hanging on to her own peaceful little room since she was little; here nothing reveals anything about her. Attila’s furniture, toys, books, clothes... Rita only has her own bed. Neither her favourite changing table with the skylight window she used to laugh at so much, nor the breastfeeding armchair she liked to climb up to are here. I looked around and I didn’t see the baby monitor, either... (?) I am sitting here on Attila’s bed and feeling so uncomfortable, too. So I sat over on a small chair, and was uncomfortable there as well. Maybe this is my farewell?” (V, 80)

Beyond identifying with the baby, text bodies often include statements referring to *cosiness* of the socio-physical environment, *family idyll*, emphasizing sometimes social, sometimes physical aspects, but including both in each case, even if impliedly:

“Mum is eating, dad is drinking. I should go, but I don’t move. I stand up, say goodbye, and make an appointment for next week. I feel I break something... some kind of a family tranquillity [...]” (J, 407)

The same thing can show up lacking as well. For example when the flat does not evoke a home-like feeling, when it does not feel good to stay... either because of the furniture, the social environment, or because of the high levels of tension between family members:

“There is relatively little furniture. Though more wouldn’t fit in here. The room doesn’t seem jam-packed, instead rather empty. I miss pictures from the wall.” (F, 4) “[About the hall] I still have the impression that it feels like a stern, unfriendly storage closet” (F, 11)

“It is easy to leave because of the argument and irritation, and because there is no drama. They don’t show me out, I just leave as usual. By the time I get down, I can hear Mesi’s crying through the open window...” (J, 778)

We interpret as one aspect of *cosiness* if, for example, the observer experiences such level of trust that he/she gets the code to the gate, or if he/she is left alone with the baby behind closed doors. This is particularly interesting when the parents have a different attitude to this issue:

“When I go in to O [the baby], É. [the mother] switches off the TV; obviously because with the door wide open, it is too loud, she doesn’t want to wake the baby. As I am the one causing this situation, I offer to close the door. »No, I wasn’t really watching it, there were only recipes« – É. says. [The situation provokes two different feelings in me. One is that she doesn’t need the TV that much anymore, now that she is not »alone«. But the other is that she is not as easy as the father with leaving me with O, just the two of us, behind closed doors.]” (N, 95)

A special form of cosiness is when the observers feel the experience of *intimacy* in the socio-physical space. It does not necessarily mean positive emotions. Observers often feel embarrassed in these situations. They feel their presence and realizations are intrusive. What makes the situation even more difficult is that these emotions are not always conscious, and sometimes these are difficult to notice. It happens that the descriptions of events registered by the observers show that it was difficult to deal with the “spied” experience of intimacy. For example in the following text:

“Under the gallery, to the right of the entrance, there’s the parents’ bed, by and large filling the width of the room. It’s right by the wall on one side and, on the other, there is about a half meter. (The mother must sleep on this side so it’s easier to get up for the child.) On this side, there is big pillow leaned against the wall, the mother must breastfeed there [...] the bed is unmade. Purple sheets. I think there are two separate quilts. (Now that I am writing this, this comes to my mind: Why don’t they use a bigger one? I feel like a peeper. This part of their life is so intimate, and I don’t have anything to do with it.) [...] It annoys me to have to observe the room. I feel pressure to say something. I only do it because I will have to report on it. The baby would interest me more. I haven’t seen him/her nearly enough.” (C, 22)

The way the observer deals with this feeling and how much it is apperceived is expressed in subsequent reports by changes and altered manifestations. For example, after this experience, the observer feels his/her presence irksome and disturbing, and makes the mother – who normally keeps boundaries talk more, i.e. perhaps the mother opens up a little more, perhaps because he/she was touched. The experience of intimacy was not apperceived.

Conversely, when the experienced intimacy can be pronounced, it won’t have other behavioural consequences, and won’t influence the relationship of the observer and the members of the family.

“The atmosphere is intimate and warm. When they are exchanging looks, I feel like peeping in the bedroom.” (N, 61)

The cosiness experience manifests itself, on the one hand, in the routine nature of everyday activities (Seamon, 1979), when activities follow each other in such a way that one does not need to pay special attention to it. This brings a sense of security with it. Such scenes are shown in the description of observers, for example, when it comes to TV usage or the safe little corner of the baby. In addition, the reporting process indicates that some places gain significance by the observer expressing their attachment to the site. This may be related to the use of objects, but may also be related to a sense of control, or reflect on aspects relating to baby care (Dúll, 1998).

5. Ambient stimuli

For ambient stimuli, perhaps the most frequent element in the texts is the presence or absence of *silence-noise*. Silence as a metaphor of tension and lack of bonding can often be found. For example, in the following text:

“The radio is on. [...] there are only pieces of music one after the other. There is barely any speaking. [...] Petike is listening, waiting. The washing machine is on, too. The silence is huge. Between them. This somehow makes the noises louder. Petike is very silent, too.” (J, 712)

Contrarily, the absence of silence is interpreted as signifying a difficulty in tolerating loneliness and solitude, when – according to the observer’s interpretation – sounds, noise and other “company” are needed to fill the hours of being alone with the baby. The TV often plays this role. Here’s one example:

“The TV is on, sotto voce, about 2.5 meters away from O. To see O, I have to sit between him and the TV. The TV disturbs me a bit, particularly later, when we start talking, and it didn’t come to E.’s mind to turn it off. Before sitting down, I asked whether it was OK to sit here because I had the impression that E. had been sitting on that chair before, watching TV. E. says, of course.” (N, 27) “The TV is on all along, not even silently, it is difficult not to pay attention. Since the last occasion, I feel she must relieve her loneliness with it.” (N, 32)

To avoid silence, the radio can serve as a continuous ambient noise, too, as shown in the following excerpt:

“In the background, MR2 Petőfi Radio is on. (I like it) [...] This occasion was boring and tiring, but at least I could listen to high standard music at the same time. Of course, the question is raised, is there ever silence here?” (C, 31)

Another important ambient stimulus appearing in text bodies – for it is about a stressful phenomenon implying a hidden meaning – is when the noise makes the observer conclude that the parents have no regard for the child:

“Petike overslept. [...] Dad comes home. Loudly. Seeing that the baby is asleep, he throws the keys down loudly. He doesn’t care about his voice, either. He doesn’t whisper.” (J, 236)

In the following detail, the observer introduces the father’s noisy presence, when on a conference call at home:

“The father is speaking too loudly into the microphone. The mother even remarks to the baby that »Dad is shouting«”. (C, 40)

While the aforementioned source of noise having no regard for the child’s interests is temporary, another very typical phenomenon in connection with noise is noisy toys:

“Lili hands him his newest toy he got this weekend from the godparents. [...] It is a plastic horse that gives a galloping sound if its saddle is pushed, and its hooves function as rattles. (I find it strange that almost every single toy gives an extra artificial sound, furthermore, at a high volume. See: tutor bear.)” (B, 85)

Remarks regarding unpleasant *temperature* (when the observer experiences a temperature different from what is comfortable) are less stressful but worth mentioning because of their frequency. This, beyond the observer’s own feeling of comfort that obviously reveals individual preferences, tells us about the baby’s needs and actual wellbeing as believed by the observer:

“It’s much colder now in the room. I am a bit cold even wearing warm clothing. The thermometer indicates 22 degrees Celsius. It doesn’t feel that warm.” (N, 21)

“She doesn’t cover O with a blanket in the swing, which I think is missing, because he was covered before. Although it is not cold, I feel that if the purpose is putting him to sleep, then warmth may be missing. This way he will get active.” (N, 49)

The other ambient stimuli we can notice in the reports are remarks about smells-odours. It can appear with a positive connotation as, for example, the smell of (making) food, which is interpreted as a manifestation of cosiness, care and concern (cf. Dúll, 1998). Sometimes it appears as a special, unique characteristic that is only typical to the particular family:

“I can feel the smell of their flat in the stairway.” (J, 683)

Sometimes it appears with an obviously negative connotation. This excerpt bears witness to a stuffy flat that is unpleasant for the observer:

“The stale, bad, thick air always slaps me.” (J, 428)

When describing the effects of the physical environment of the home on children, Chawla (1992) mentions that the complex nature of the home environment promotes cognitive development. This includes, for example, the low level of noise, because if it is too high, it can adversely affect information processing abilities and language development. The possibility of free exploration is also important, which not only relates to physical inhibitors, but may also relate to the level of visual stimuli being too high or too low.

CONCLUSIONS

In our study, we looked at the descriptions of the socio-physical environment in psychoanalytic infant observation reports that explicitly address the parent-infant relationship. We presumed that although the task was to observe and register social interrelations, we would find rich references and descriptions that do not directly reveal observed interactions, but instead describe the socio-physical environment, inadvertently revealing important hidden motivations. Analysis using the GT method revealed categories in which environmental descriptions were classified. As a result, this study focused on explaining *Localization and presentation/description of the socio-physical environment* and the *Observer’s experience of locality*. We described axial codes in these categories and illustrated them with examples. When describing the socio-physical environment of the home, the system of codes revealed a pattern consistent with Argelander’s theory. It indicated the possibility of transposability of sources of information to the socio-physical environment. According to our analysis of the observers’ experience of locality, codes describing conditions of accessing/entering the home, as well as texts belonging to the codes of finding one’s place in the space often referred to parental motivations of the observation. Various aspects of the experience of cosiness resulted in feelings and statements about attachment. In

summary, we can state that the socio-physical environment as an ineludible context is intensely present in dynamic psychological observations. Moreover, taking the significant relationships' psychologically important physical context (e.g. the home) into account can enrich the interpretation of psychoanalytic observations.

REFERENCES

A. Gergely, A. (1993). *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.

Ainsworth, M. D. (1969). *Maternal Sensitivity Scales. The Baltimore Longitudinal Project*.
<http://www.psychology.sunysb.edu/attachment/measures/content/maternal%20sensitivity%20scales.pdf>

Ainsworth, M. D. (1979). Infant-Mother Attachment. *American Psychologist*, 34: 932-937. <http://aggielandmoonwalks.tripod.com/blinn/Ainsworth.pdf>

Argelander, H. (1999). *Az első pszichoterápiás interjú*. Budapest: SPRINGMED Kiadó, 2006.

Bálint M. (1959). *A borzongások és regressziók világa*. Budapest: Animula, 1997.

Bálint M. (1968). *Az őstörés*. Budapest: Akadémiai, 1994.

Baudrillard, J. (1984). *A tárgyak rendszere*. Budapest: Gondolat, 1987.

Bergman, A. (2004). Az anyaöltől a külvilágig: a tér használata a szeparációs-individuációs fázisban. In: Péley B. (szerk.), *Winnicott: a kapcsolatban bontakozó lélek*. Válogatott tanulmányok (222-236). Budapest: Új Mandátum.

Berki M. (2014). A városi barnaövezetek funkcióváltása. In: A. Dúll, É. Izsák (Eds.), *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól* (120-133). Budapest: L'Harmattan.

Bick, E. (1964). Notes on Infant Observation in Psycho-analytic Training. *International Journal of Psychoanalysis*, 45: 558-566.

Bick, E. (1976). The Contribution of Observation of Mother-Infant Interaction and Development to the Equipment of a Psychoanalyst or Psychoanalytic Psychotherapist. <http://www.harris-meltzer-trust.org.uk/pdfs/InfantObservation.pdf>.

Brafman, A. H. (1988). Infant Observation. *The International Review of Psychoanalysis*, 15:45-58.

Bokor L. (2011). Az áttétel idegtudományi megközelítése. *Imágó Budapest*, 22(3): 5-22.

Bonaiuto, M., Aiello, A., Perugini, M., Bonnes, M., Ercolani, A.P., (1999). Multidimensional Perception of Residential Environment Quality and Neighbourhood Attachment in the Urban Environment. *Journal of Environmental Psychology*, 19: 331-352.

Bowlby J. (1969). *Attachment and Loss. Volume I. Attachment.* London: The International Psycho-Analytical Library, 79. 1-401.

Buda B. (1999). Utószó. In: H. Argelander: *Az első pszichoterápiás interjú* (129-140). Budapest: SPRINGMED Kiadó, 2006.

Charmaz K. (2013): A lehorgonyzott elmélet. (61-94.) In: Bodor P. (szerk.), *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv.* Budapest: L'Harmattan.

Chawla, L. (1992). Childhood place attachment. In Altman I., Low, S. M. (eds.), *Place Attachment.* New York: Plenum Press, 63-87.

Corbin, J., Strauss, A. (2008). *A kvalitatív kutatás alapjai.* Budapest: L'Harmattan. 2015.

Dornes, M. (1993). *A kompetens csecsemő.* Budapest: Pont Kiadó, 2002.

Dúll A. (1996). A helyidentitásról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36(4-6): 363-390.

Dúll A. (1998). Hétköznapi otthoni rutinok környezetpszichológiai vizsgálata. Budapest: PhD-értekezés. ELTE.

Dúll A. (2002). Ember és környezet affektív kapcsolata: a helykötődés. *Alkalmazott Pszichológia*, 4(2): 49-65.

Dúll A. (2009). *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés.* Budapest: L'Harmattan.

Dúll A. (2017). *Épített környezet és pszichológia. A lokalitásélmény környezetpszichológiai vizsgálata.* Budapest: Akadémiai doktori értekezés.

Fonagy, P., Target, M. (2005). *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében.* Budapest: Gondolat.

Fraiberg, S., Adelson, E., Shapiro, V. (1975). Ghosts in the Nursery: A Psychoanalytic Approach to the Problems of Impaired Infant-Mother Relationships. *Journal of American Academy of Child Psychiatry*, 14(3): 387-421.

Fraiberg, S. (1990). *Varázsos évek.* Budapest: Park Kiadó. 2005.

Frankó L., Dúll A. (2017). Az észlelt irodai magánszféra kérdőív adaptálása magyar nyelvre. *Alkalmazott Pszichológia*, 17(2): 109-122.

Giuliani, M., V. (2003). Theory of attachment and place attachment. In: M. Bonnes, T. Lee, M. Bonaiuto (Eds.), *Psychological theories for environmental issues.* Aldershot: Ashgate. 137-170. (PDF) *Theory of Attachment and Place Attachment.* https://www.researchgate.net/publication/228091197_Theory_of_Attachment_and_Place_Attachment

Halász A. (2001). A csecsemőkor pszichológiája, pszichopatológiája és terápiás megközelítése. In: Vikár Gy., Vikár A. (szerk.), *Dinamikus gyermek-pszichiátria* (19-52). Budapest: Medicina.

Halász A. (2018). Táguló perspektíva. A csecsemőmegfigyelés szerepe a gyermek-pszichoterápiában. *Serdülő- és gyermekpszichoterápia*, (11)1: 5-20.

- Hall, E. T.** (1966). *Rejtett dimenziók*. Budapest: Gondolat, 1987.
- Hámori E.** (2005). *Koraszülöttség és az anya-gyerek kapcsolat kezdete. Buktatók és korrekív lehetőségek a korai kapcsolat fejlődésében*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK.
- Hámori E.** (2015). *A kötődéelmélet perspektívái. A klasszikusoktól napjainkig*. Budapest: Animula.
- Hámori E.** (2016). *A korai kapcsolat zavarai. Pszichoanalízis, kötődéelmélet és csecsemő kutatás a korai kapcsolati patológiák megértésében*. Budapest: Oriold és Társai.
- Haynal A.** (1996). *Viták a pszichoanalízisben*. Budapest: Thalassa Alapítvány, Cserépfalvi.
- Kaplan, S.** (1998). Where cognition and affect meet: a theoretical analysis of preference. In: Nasar, J. L. (Ed.), *Environmental Aesthetics Theory, Cambridge: Research and Application*. Cambridge University Press, 56-63.
- Mahler, M., S., Pine, F., Bergman, A.** (1975). *The Psychological Birth of the Human Infant*. New York: Basic Books.
- Meltzoff, A. N., Moore, M.K.** (1977). Imitation of Facial and Manual Gestures by Human Neonates. *Science*, 198: 75-78.
- Mitchell, S. A., Black, M. J.** (2012). *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Budapest: Animula.
- Morgan, P.** (2010). Towards a Developmental Theory of Place Attachment. *Journal of Environmental Psychology* 30(1): 11-22.
- Newman, O.** (1972). *Defensible Space*. New York: Macmillan.
- Kapitány Á., Kapitány G.** (2000). *Beszélő házak*, Budapest: Kossuth Kiadó.
- Khan, M., Davis, J. A., Davis, M. E. V.** (1974). The Beginning and Fruition of Self – An Essay on D. W. Winnicott. In: J. A. Davis, J. Dutting (Eds.), *The Scientific Foundations of Pediatrics* (274-289). London: Heinemann Medical Books.
- Pastalan, L. A.** (1970). Privacy as an expression of human territoriality. In: L. A. Pastalan, D. H. Parson, (Eds.), *Spatial Behavior of Older People*. Ann Arbor, University of Michigan.
- Polcz A.** (1987). *A rend és rendetlenség jelensége az emberi cselekvésben*. Budapest: Kozmosz Könyvek.
- Proshansky, H. M., Fabian, A. K., Kaminoff, R.** (1983). Place-identity Physical world socialization of the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3: 67-83.
- Rajnik M.** (2010). A csecsemőmegfigyelés szerepe a baba-mama terápiákban. In: Németh T., Bürger N., Kovács R. (szerk.), *Pszichoszomatikus betegségek csecsemő- és kisgyerekkorban. Regulációs zavarok. XII. Családbarát Konferencia. Konferenciakötet* (35-40). Budapest: Országos Gyermekegészségügyi Intézet.

Sallay V. (2015). Előszó a magyar kiadáshoz. In: J. Corbin, A. Strauss (szerk.), *A kvalitatív kutatás alapjai* (9-22). Budapest: L'Harmattan.

Sallay V., Martos T. (2018). A Grounded Theory (GT) módszertana. *Magyar Pszichológiai Szemle* 73(1): 11-28.

Scannell, L., Gifford, R. (2017). The experienced psychological benefits of place attachment. *Journal of Environmental Psychology*, 51: 256–269.

Seamon, D. (1979): *A geography of the lifeworld. Movement, rest and encounter.* New York: St Martin's Press.

Searles, H. (1960). *The Nonhuman Environment In Normal Development and in Schizophrenia.* Madison, CT: International Universities Press.

Slochower, J. (1991). Variations in the Analytic Holding Environment, *International Journal of Psychoanalysis*, 72(4): 709-718.

Somogyi K., Birtalan I. L., Einspach-Tisza K., Jantek Gy., Kassai Sz., Karsai Sz., Dúll A., Rácz J. (2018). Mi történik egy kvalitatív módszertan doktori szemináriumon? A GT- és az IPA-elemzés menete. *Alkalmazott Pszichológia*, 18(2): 105-127.

Stern, D. N. (1985). *A csecsemő személyközi világa.* Budapest: Animula.

Stern, D. N. (1995). *Az anyaság állapota.* Budapest: Animula, 2004.

Stern, D. N. (2004). *A jelen pillanat. Mikroanalízis a pszichoterápiában.* Budapest: Animula, 2009.

Szokolszky Á., Dúll, A. (2006). Környezet–pszichológia. Egy ökológiai rendszerszemléletű szintézis körvonalai. In: A. Dúll, Á. Szokolszky (Eds.), *Környezet–Pszichológia* (9-34). Budapest: Akadémiai.

Tóth-Varga V., Dúll, A. (2018). „Akinek a szive fáj, meggyógyítja ez a táj...” Érzelemszabályozás a régi pesti kávéházakban analitikus orientáltságú környezetpszichológiai megközelítésben. *Imágó Budapest*, 7(2): 86-120.

Tuan Y. F. (1977). *Space and place. The perspective of experience.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

Túry F., Dúll A., Wildmann M., László Zs. (2006). Családlátogatás az evészavarban szenvedőknél – környezetpszichológiai megfontolások. In: Dúll A., Szokolszky Á. (szerk.), *Környezet–Pszichológia* (53-66). Budapest: Akadémiai.

Túry, F., Dúll, A., Wildmann, M., László, Zs. (2008). Environmental psychology and home visits in the family therapy of eating disorders. *International Journal of Psychotherapy*, 12(2):36-44.

Varga V., Dúll A. (2001). „Kávéház te vagy a hazám, s immár egyetlen otthonom.” A századforduló budapesti kávéházainak környezetpszichológiai elemzése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 56(4): 557-592.

Winnicott, D.W. (1956). *Primary Maternal Preoccupation*, XXIV. fejezet. Kézirat, Budapest: Ego Klinika.

Winnicott D.W. (1962a). Én-integráció a gyermeki fejlődés során. In: Péley B. (szerk.), *D.W. Winnicott: a kapcsolatban bontakozó lélek, Válogatott tanulmányok* (120-125). Budapest: Új Mandátum, 2004.

Winnicott D.W. (1962b). Gondoskodás a gyermekről egészségben és válságban. In: Péley B. (szerk.), *D.W. Winnicott: a kapcsolatban bontakozó lélek. Válogatott tanulmányok* (126-132). Budapest, Új Mandátum, 2004.

Winnicott D.W. (1963). A függőségtől a függetlenség felé az egyéni fejlődés során. In: Péley B. (szerk.), *D.W. Winnicott: a kapcsolatban bontakozó lélek. Válogatott tanulmányok* (133-140.) Budapest: Új Mandátum, 2004.

Winnicott, D.W. (1969a). The Use of an Object. *International Journal of Psycho-Analysis*, 50: 711-716.

Winnicott, D.W. (1969b) Berlin walls. In: D. W. Winnicott, C. Winnicott, R. Shepherd, & M. Davis (Eds.), *Home is where we start from* (221–227). London: W.W. Norton, 1986.

Winnicott, D.W. (1971). *Játszás és valóság*. Budapest: Animula, 1999.

Yancey, W. L. (1971). Architecture, Interaction, and Social Control: The Case of a Large-Scale Public Housing Project. *Environment and Behavior*, 3: 3-21.

English Summaries

Ecology and Psychoanalysis

ESSAYS

HAROLD F. SEARLES: Unconscious processes in relation to the environmental crisis

In this groundbreaking article Searles is analyzing some deep down psychodynamic factors that can be seen as the causes of not realizing that climate change is a terribly huge and pervasive problem, maybe the greatest that mankind has ever faced. After he is proving his truth by enumerating shocking data about environmental crisis, he is interpreting the underlying unconscious processes that cause apathy towards negative climate changes. His first perspective is classic Freudian psychoanalysis as he is connecting emotional attitudes (like envy and guilty feelings) around environmental crisis to Oedipal and phallic aspects. Following this he is using the concepts of Melanie Klein about early personality development, the ideas of the two positions (depressive and paranoid schizoid) by which he progressively involves environmental factors to the psychoanalytic theory of the infant's development. He believes that primitive attitudes and mechanisms that determine the early experiences of subjective unity with the non-human environment will help us to clarify the nature of anxieties, conflicts and defenses that emerge in the context of environmental crisis.

Keywords: psychoanalysis, unconscious, environmental crisis, Oedipal phase, depressive position, paranoid-schizoid position

THEODORE ROSZAK: Where Psyche meets Gaia

Environmentalism and psychology have been on separate roads so far. Environmentalist base their actions on a very simple and false idea about man, when they are trying to achieve their goals by guilt-inducing and shaming, while psychologists and psychiatrists have constructed their ideas and categories by leaving the dimension of *Umwelt* out of consideration. Ecopsychology is a discipline that might help ecology to apply the results of modern psychology, and can support the necessary "greening" of psychology. The author argues that the deepest level of our self is the "ecological unconscious", because the most original and

primordial way how we connect to life is related to (Mother) Nature. This mode of being is being repressed as we grow up and consolidate the boundaries of the self in a cultural way, leaving nature out of the scope of our love and empathy. We have to reestablish our relationship with nature and the Earth by rearranging these boundaries, which leads to the feeling of spontaneous loyalty and care which we usually hold for ourselves and our love ones and have to utilize ancient knowledge about what he calls “stone age psychiatry”.

Keywords: environmentalism, ecopsychology, Mother Earth, ecological unconscious, stone age psychiatry

JOSEPH DODDS: Eco-anxiety and defence

Ego-defences are coming into being in order to save ourselves from the dread of deep anxieties. The experiences of psychoanalysis have shown us that defences cannot be crashed by direct confrontation, and that is what climate activists have to keep in their minds. By presenting some well known jokes about climate crisis the author is analyzing some typical reactions to climate crisis. He is also trying to clarify the cause of non-acting in this context on individual and social levels: is it related to anxiety and defence or cannot the human mind comprehend the interactions of different factors? In the final part of his writing he explores how the defence mechanisms described by psychoanalysis appear in the communication and behavior concerning climate crisis and eco-anxiety.

Keywords: psychoanalysis, ecopsychology, climate crisis, eco-anxiety, defence, denial, climate jokes

WORKSHOP

ROBERT D. STOLOROW: Planet Earth: Crumbling metaphysical illusion. What can help us face up to the horrors with which climate change threatens us

In this article the author combines his post-Cartesian psychoanalysis with Heideggerian philosophy to shed light on some important psychological aspects of climate crisis. Humans use “metaphysical illusions” to save themselves from the dread of finitude, and the belief that the Earth is something eternal and indestructible is serving the same psychological purpose. Facing the devastation of ecological crisis a special fear seems to appear on the scene that Stolorow calls “apocalyptic anxiety.” To fight this horror we have to establish a new kind of relationship with our Earth. Based on the idea of “dwelling” by Martin Heidegger, the author suggests to introduce the concept of “emotional dwelling” as the only possible way to support each other psychologically in these baleful times.

Keywords: metaphysical illusion, climate crisis, apocalyptic anxiety, Heidegger, dwelling, emotional dwelling, trauma

ÉVA FEDERMAYER: Ecofeminism: Women’s guide to avoid eco-social collapse

In the global risk societies of second modernity, awareness of large-scale social disintegration triggered by ecological catastrophes demands profound civilization changes, involving the radical transformation of relationships between the human and the nonhuman environment, the inside and the outside, the “I” and the “other.” The omnipresent nature of crises at the level of the individual, the social, the cultural and the ecological could as well be an unprecedented chance for unlearning disastrous practices in order to learn new ways of living, thinking and feeling whereby anthropogenic catastrophes can be curbed, even fully avoided. I believe *ecofeminism* has the potentials to provide us with such a chance of survival and renewal. What is to follow offers an overview and interpretation of ecofeminism, contextualized within a socio-cultural and gendered framework wherein it evolved. Based on my situated knowledge, I focus on major movements, thinkers, themes and debates, also seeking to provide Hungarian readers with basic terms, concepts, and ecofeminism’s Hungarian context.

Keywords: gender, global climate change, nature, environment, culture, violence, patriarchy, women’s (reproductive) labor, waste, environmental justice, anthropocene, capitalocene, paradigm shift.

VIOLETTA TÓTH-VARGA, ANDREA DÚLL: The appearance of the socio-physical environment in psychoanalytic infant observations: Localization and the experience of locality

In this study, we present an analysis of psychoanalytic infant observation reports. These were recorded in the subjects’ homes based on an environmental-psychological perspective. Although these observations do not explicitly concern the environment, we presume the material will nevertheless be rich in observations relating to the socio-physical environment. Our aim is to map these socio-physical issues via the Grounded Theory (GT) method of Corbin and Strauss (2008/2015). Using the main categories that emerged by coding the analyzed texts, this study will focus on explaining *Localization and presentation/description of the socio-physical environment* and the *Observer’s experience of locality*. Using examples, we will demonstrate those frequently emerging secondary or latent meanings of observers’ environmental descriptions as they attribute an extra meaning beyond the socio-physical environment itself. Our results show that registering spatial-objective characteristics in these reports

often indicates a – not necessarily conscious – demonstration of interpersonal and/or intrapersonal phenomena.

Keywords: Psychoanalytic infant observation, environmental psychology, experience of locality

* * *

E számunk szerzői

Dodds, Joseph, pszichoanalitikus, pszichológus, pszichoterapeuta, University of New York, Prága. Email: joseph.dodds@aauni.edu

Düll Andrea, környezetpszichológus, ELTE PPK Pszichológiai Intézet, E-mail: dull.andrea@ppk.elte.hu

Federmayer Éva, irodalomtörténész, amerikanista, ökokritikus, ELTE BTK Angol-Amerikai Intézet. E-mail: federmayer.eva@gmail.com

Kőváry Zoltán, klinikai szakpszichológus, magyar nyelv és irodalom szakos bölcsész, ELTE Pszichológiai intézet. E-mail: kovary.zoltan@gmail.com

Roszak, Theodore (1933-2011), amerikai történész, társadalomkritikus.

Searles, Harold F. (1918-2015), amerikai pszichoanalitikus, pszichiáter.

Stolorow, Robert D., pszichoanalitikus, filozófus, klinikai szakpszichológus, Institute of Contemporary Psychoanalysis, Los Angeles. E-mail: robertdstolorow@gmail.com

Tóth-Varga Violetta, klinikai szakpszichológus, történész. ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola. E-mail: toth.varga.violetta@gmail.com
